

WŁADYSŁAW ŁOSIŃSKI (Poznań - Szczecin)

CHRONOLOGIA NAPŁYWU NAJSTARSZEJ MONETY ARABSKIEJ NA TERYTORIUM EUROPY

1. UWAGI WSTĘPNE I METODA ANALIZY

W IX - X w. na obszarze znacznej części Europy powszechnym środkiem płatniczym były monety srebrne pochodzenia arabskiego. Szerokim strumieniem docierały one zwłaszcza do krajów Europy Wschodniej, Środkowej i Północnej, skąd jest znana ogromna liczba dirhemów spotykanych głównie w skarbach, występujących jednak również w warstwach kulturowych osad i grodów, a także w zespołach grobowych oraz w postaci tzw. znalezisk luźnych. Liczbę tę szacuje się na około 200 tys. monet¹. Wszędzie tam musiały

¹ R. Kiersnowski 1960, s. 103. Najliczniej występują one w Europie Wschodniej, zwłaszcza na obszarze historycznej Rusi, a także w krajach skandynawskich, głównie w Szwecji, w tym przede wszystkim na Gotlandii, oraz na południowym i południowo-wschodnim wybrzeżu Bałtyku, a mianowicie na terytorium Słowiańszczyzny Zachodniej oraz u ludów bałtyjskich i fińskich. Na Słowiańszczyźnie Zachodniej koncentrują się one na polskim Pomorzu, północnym Połabiu i w Wielkopolsce. Na południu rzadko przekraczają pasmo Karpat. Z Czechosłowacji oraz Węgier znane są jedynie pojedyncze depozyty z monetami arabskimi. Spotyka się je tam również we wczesnowęgierskich zespołach grobowych; patrz. J. Štěpřkova 1957, s. 78 - 79; J. Hlinka, L. Kraskovská, J. Novák 1968, s. 43 i n.; V. Kropotkin 1973, s. 447 - 448; Cs. Bálint 1981, s. 105; K. Wachowski 1981, s. 182 ryc. 18.

W Europie Wschodniej jedynie w zespołach datowanych na IX w. liczbę dirhemów szacuje się na 20 - 25 tys. (V. M. Potin 1970, s. 68). W krajach skandynawskich monety kufickie są reprezentowane przez około 80 tys. egzemplarzy, z czego na samą Gotlandię przypada nieco ponad 40 tys. Zdecydowana większość pochodzi ze Szwecji, mniej jest ich w Danii, pozostałe w liczbie około 400 monet znaleziono w Norwegii, patrz R. Skovmand 1942, s. 205; U. S. Linder Welin 1956, s. 183 - 184; M. Stenberger 1958, s. 247 - 250; P. H. Sawyer 1962, s. 85; V. M. Potin 1970, s. 72; G. Hatz 1974, s. 20 - 21; B. Hårdh 1976 (I), s. 32; G. Galster 1977/78, s. 20 - 21. W Finlandii według ostatnich zestawień odkryto ponad 1600 dirhemów, głównie na Wyspach Alandzkich (T. Talvio 1980, s. 171; 1984, s. 181; K. Jonsson 1983, s. 30). Więcej, bo około 6 tys. monet pochodzi z Estonii (J. Selirand 1978, s. 246), stosunkowo dużo znaleziono ich również na terenie Łotwy (V. Urtāns 1977, s. 62 - 65). Na Litwie należą one do rzadkości; jest to obszar tzw. enklawy nadniemeńskiej charakteryzującej się brakiem znalezisk monetarnych; patrz R. Kiersnowski 1964 a, s. 88 i n. W Polsce ich liczbę ocenia się na 23 tys. (Atlas 1982, s. 10) lub na 26 tys. egzemplarzy (R. Kiersnowski 1960, s. 104). Niewiele jak dotąd znaleziono monet arabskich na terenie Europy Zachodniej, pochodzą one z Francji, Włoch, Szwajcarii, Belgii, Holandii oraz Republiki Federalnej Niemiec (część za-

zaistnieć warunki sprzyjające powszechnej recepcji kruszcu arabskiego. W swej podstawowej masie docierał on na terytorium Europy Wschodniej oraz do krajów strefy nadbałtyckiej dzięki pośrednictwu Chazarii i Bułgarii Kamskiej z azjatyckich prowincji kalifatu arabskiego. Stamtąd przenikała również zdecydowana większość emisji bitych w mennicach zachodnioafrykańskich i Omajjadów hiszpańskich. Nieco inaczej — co najmniej w części — mogło być ze złotymi i miedzianymi monetami kufickimi, to jednak w strefie objętej dominacją srebra arabskiego należą do znalezisk dość rzadkich². Powszechnie też uważa się, że strumień zachodni nie odegrał liczącej się roli w upowszechnianiu się kruszcu muzułmańskiego na kontynencie europejskim³. Nie bez racji sądzi się również, że głównie z krajów Wschodu arabskiego przez Ruś i strefę nadbałtycką a nie z kierunku zachodniego dotarły monety kufickie na Wyspy Brytyjskie i dalej aż do Islandii, zwłaszcza zaś emisje samanidzkie znajdujące w depozytach zachodnioeuropejskich z X w.⁴

Ogół tych spraw stanowił od dawna przedmiot powszechnego zainteresowania mediewistyki europejskiej. Nadal jednak wiele kwestii budzi sporo kontrowersji, wśród nich zaś nie do końca jest jasna sprawa datowania najstarszego strumienia monety arabskiej przenikającej do krajów wczesnośredniowiecznej Europy. Dawniej dość powszechnie uważano, że pierwsze monety kufickie dotarły wkrótce po reformie monetarnej przeprowadzonej u schyłku VII w. przez Abd al-Malika z marwanidzkiej linii dynastii Omajjadów⁵. Obecnie przeważa pogląd o późniejszej dacie pojawienia się na kontynencie

chodnia), a także z Wielkiej Brytanii, Irlandii i Islandii. Z depozytów z VIII, IX i X w. oraz ze znalezisk luźnych znamy zaledwie około 200 monet; patrz J. Duplessy 1956; J. D. A. Thompson 1956; H. H. Völkers 1965; K. Eldjárn 1948; 1953.

² Pевна liczba złotych monet arabskich pochodzi z Rusi, Skandynawii, Polski, Czechosłowacji. W krajach nadbałtyckich najwięcej znaleziono ich w Skandynawii; patrz R. Kiersnowski 1960, s. 99; P. H. Sawyer 1962, s. 85 - 88; U. S. Linder Welin 1964, s. 5 i n.; K. Skaare 1966, s. 405; B. Malmer 1973/74, s. 172 - 173; G. Hatz 1974, s. 21, 25; J. Štěpková 1957, s. 78; J. Hlinka, L. Kraskovská, J. Novák 1968, s. 44. Dinary znane są z Europy Zachodniej (J. Duplessy 1956, s. 130 - 131), zwłaszcza z krajów śródziemnomorskich. Stamtąd pochodzą również pojedyncze felsey (J. Duplessy 1956, s. 121 nr 2), notowane zresztą także w strefie nadbałtyckiej. Ostatnio ułamek felse odkryto w Birce (U.S. Linder Welin 1973, s. 197), brązową monetę arabską znaleziono również w Polsce (Inw. 4, 1966, s. 16 - 17 nr 12; bliżej na ten temat patrz M. Czapkiewicz 1959, s. 213 i n.).

³ R. Kiersnowski 1960, s. 116 i n. Nie można jednak całkowicie negować dopływu monety arabskiej do strefy nadbałtyckiej z kierunku zachodniego; patrz V. M. Potin 1968, s. 211 i n. Z Europy Zachodniej monety kufickie docierały różnymi szlakami, rozmaicie i w niejednakowym natężeniu w różnych okresach (J. Duplessy 1956, s. 105 - 106; U. S. Linder Welin 1965, s. 15 i n.). Patrz tu również nasze uwagi w dalszej części artykułu.

⁴ J. Duplessy 1956, s. 106; V. M. Potin 1968, s. 121 - 122; K. Skaare 1966, s. 403; K. Randsborg 1980, s. 154 - 155.

⁵ Na temat daty reformy monetarnej patrz A. Czapkiewicz, T. Lewicki, S. Nosek, M. Opozda-Czapkiewicz 1957, s. 198 - 199. P. K. Hitti (1969, s. 185) przyjmuje rok 695 jako datę wprowadzenia jednolitego typu monety arabskiej.

europiejskim najstarszego strumienia kruszcu arabskiego. Miało to nastąpić w ostatnich dziesiątkach lat VIII stulecia lub też — jak sądzi większość badaczy — dopiero w początkach IX w.⁶ Sprawa jest zatem nadal dyskusyjna, tym bardziej, że i obecnie teza o wcześniejszej metryce dopływu najstarszej fali srebra orientального znajduje swych zwolenników⁷. Problem warto zatem ponownie przeanalizować, zwłaszcza że kwestia ta ściśle łączy się z szerszą problematyką początków rozwoju na niespotykaną dotąd skalę dalekosiężnej wymiany handlowej we wczesnośredniowiecznej Europie.

Równie ważne są dalsze dzieje związków interesującej nas tu części Europy z krajami Wschodu arabskiego w IX w. Ostatnio przyjmuje się, że w latach trzydziestych IX stulecia nastąpiło załamanie się dopływu dirhemów i że dopiero około połowy tego wieku doszło do ponownego nawiązania kontaktów. Tę drugą falę datuje się dość rozmaicie; miała ona trwać bądź do schyłku lat 870 - 79, bądź też do końca IX, a nawet do początku X w.⁸ Nasze zainteresowania skupią się zatem na kwestii datowania obydwu fal i to w skali całej Europy objętej ekspansją kruszcu arabskiego⁹.

Uwagi niniejsze nie ograniczą się jednak wyłącznie do spraw chronologii. Ustalenia na ten temat umożliwiają przedyskutowanie szeregu zagadnień związanych z szerszą problematyką podstaw gospodarczego rozwoju społeczeństw wczesnofeudalnych, zwłaszcza zaś zagadnienia kontaktów pomiędzy ludami strefy nadbałtyckiej a krajami Europy Wschodniej, przede wszystkim między Rusią a Skandynawią i mieszkańcami południowego, słowiańskiego wybrzeża Bałtyku. Nie chodzi tu oczywiście o próbę całościowego ujęcia tej rozległej problematyki, zwrócę w niej uwagę jedynie na te jej aspekty, które czytelniej rysują się w świetle analizy chronologicznej skarbów.

Punktem wyjścia tej analizy będzie zbadanie chronologicznego rozkładu monet arabskich wchodzących w skład depozytów. Ten sposób postępowania ma odległą tradycję sięgającą schyłku XIX w.¹⁰ W późniejszych latach metoda ta znalazła dość powszechne zastosowanie w praktyce badawczej z uwagi na jej wielorakie walory poznawcze¹¹. Dzięki niej jest możliwe rozpoznanie struktury skarbów oraz uchwycenie podobieństw i różnic między depozytami o podobnych współrzędnych chronologicznych niezależnie od miejsca ich znalezienia na kontynencie europejskim. Ta metoda analizy ujawnia jednak przede wszystkim dużą nierównomierność w chronologicznym rozkładzie emisji

⁶ Literaturę na ten temat zestawiono w dalszej części artykułu.

⁷ N. F. Kotlar 1970, s. 21 - 23; U. S. Linder Welin 1974, s. 22 i n.

⁸ Ważniejsze pozycje literatury na ten temat zestawiono w dalszej części artykułu.

⁹ Na potrzebę takiego całościowego ujęcia, którego ciągle brak, wskazywano w literaturze przedmiotu; por. V. M. Potin 1968, s. 184.

¹⁰ E. Tegnér, H. Hildebrand 1883, s. 97 i n.; 1884, s. 53 i n.

¹¹ U. S. Linder Welin 1941, s. 78 i n.; P. H. Sawyer 1962, s. 100 i n., 209 i n.; I. Jansson 1969, s. 31 i n.; M. Czapkiewicz, F. Kmietowicz 1960, s. 135 i n.; M. Czapkiewicz, A. Gupieniec, A. Kmietowicz, W. Kubiak 1964, s. 362 i n., 392 i n.; K. Randsborg 1980, s. 152 i n.; B. E. Hovén 1982, s. 202 i n.

kufickich. W niektórych dziesięcioleciach występują one w wysokim odsetku, w innych natomiast ich udział wyraźnie zmniejsza się, niekiedy zanikają one zupełnie. Dobrze charakteryzuje to strumień srebra przenikającego ze Wschodu arabskiego. Często bywał on wydatnie ograniczany, równie jednak często wzrastał się niosąc ze sobą olbrzymią masę pieniądza kruszcowego. Nie pozostawało to bez wpływu na dynamikę życia gospodarczego u ludów importujących srebro arabskie. Wzmógł się napływ kruszcu sprzyjał ożywieniu koniunktury gospodarczej i rozszerzeniu skali kontaktów z innymi partnerami handlowymi, ograniczeniu jego dopływu towarzyszyły zapewne dekoniunktura i recesja gospodarcza. Wahania w wielkości strumienia kruszcu arabskiego ukazywałyby zatem przede wszystkim zmienny rytm życia gospodarczego u europejskich społeczeństw wczesnofeudalnych¹². Przyjęta przez nas metoda postępowania, polegająca na analizie chronologicznego rozkładu monet w skarbach srebrnych, pozwala na dość precyzyjne wydatowanie wszystkich tych zjawisk, a tym samym na ich przedstawienie w aspekcie tzw. krótkiej fali. Zasadniczym celem niniejszego szkicu jest jednak, wychodząc z założeń wspomnianej metody, szczegółowe chronologiczne rozwarstwienie najstarszego strumienia kruszcu arabskiego docierającego w IX w. na kontynent europejski.

2. EUROPA WSCHODNIA

2.1. NAJSTARSZA FALA NAPŁYWU SREBRA ARABSKIEGO

Na obszarze Europy Wschodniej najstarszą grupę chronologiczną skarbow z monetami arabskimi wydzielił R. R. Vasmer, znany numizmatyk rosyjski okresu dwudziestolecia międzywojennego, opierając się na wynikach własnych studiów oraz na informacjach zebranych w monumetalnym katalogu europejskich zespołów monet arabskich, opracowanym przez A. Markova. R. R. Vasmer najstarsze skarby schronologizował na lata 800 - 825¹³. Sądził on, że pierwsze kontakty ze światem arabskim zostały nawiązane dopiero około 800 r. Pogląd ten dość powszechnie przyjął się w literaturze przedmiotu, w ostatnich latach jego zdecydowanym zwolennikiem jest przede wszystkim V. V. Kropotkin, który — podobnie jak R. R. Vasmer — pojawienie się pierwszych

¹² W literaturze przedmiotu sądzi się (U. S. Linder Welin 1941, s. 79 - 80; I. Jansson 1969, s. 31; B. Hårdh 1976 (II), s. 34), że zmiany w wielkości strumienia srebra kufickiego wynikały głównie z nie zawsze stabilnej sytuacji gospodarczej w świecie arabskim, którego mennice działały z różnym natężeniem, co w konsekwencji musiało prowadzić do osłabienia lub dynamizowania kontaktów z importerami kruszcu srebrnego. W procesie przenikania na Północ srebra arabskiego kraje importujące kruszec nie były jednak tylko stroną bierną, ich możliwości i potrzeby gospodarcze w niemałym stopniu stymulowały zakres kontaktów z arabskim Wschodem. Uzasadnienie tego stanowiska znajdzie Czytelnik w dalszej części niniejszego szkicu.

¹³ R. R. Vasmer 1933, s. 476 - 478.

monet arabskich na terytorium Europy Wschodniej datuje na przełom VIII i IX w.¹⁴ Jako datę końcową tego najstarszego strumienia kruszcu orientального przyjął V. V. Kropotkin rok 833, kończący okres panowania kalifa abbasydzkiego Abd Allāh al-Ma' mūna. Podobną opinię wyraził już wcześniej V. L. Janin, który również rok 833 uznał za cezurę w kontaktach Europy Wschodniej z krajami kalifatu. Badacz ten inaczej jednak wydatował moment nawiązania pierwszych kontaktów z Arabami. Miało to nastąpić już w latach 770 - 780, najstarsze bowiem depozyty wschodnioeuropejskie przypadają na lata osiemdziesiąte VIII stulecia¹⁵. Pogląd ten spotkał się z dość ostrą krytyką przede wszystkim ze strony V. V. Kropotkina¹⁶, ale i szeregu innych badaczy, których przekonała argumentacja przyjęta w pracach R. R. Vasmera¹⁷. Nie znaczy to jednak, aby sugestia V. L. Janina została odrzucona przez ogół badaczy radzieckich. W podobnym duchu wypowiedział się ostatnio E. N. Nosov uznając, że droga wołżańska, którą przenikała na północ najstarsza moneta arabska, funkcjonowała już w latach 770 - 780¹⁸. Jeszcze dalej idą niektórzy inni badacze datujący otwarcie międzynarodowego szlaku wołżańskiego na drugą połowę VIII w.¹⁹ Od połowy tego stulecia dość rozległe miały być zwłaszcza kontakty południowej Rusi ze Wschodem arabskim²⁰. Sprawa jest zatem nadal dyskusyjna, chociaż w radzieckiej literaturze ostatnich lat zrezygnowano w zasadzie z koncepcji zakładających istnienie trwałszych związków Europy Wschodniej z krajami kalifatu już w początkach VIII w.²¹

Ostatnio rozkład chronologiczny dirhemów wchodzących w skład najstarszej grupy skarbów wschodniosłowiańskich omówił szczegółowo T. S. Noonan²². Zanim przedstawię wyniki studiów tego badacza, nieco miejsca warto poświęcić kartografii znalezisk aktualnie obejmujących 40 zespołów datowanych do 833 r. (ryc. 1)²³. Zdecydowana ich większość pochodzi z obszarów zasiedlonych przez plemiona wschodniosłowiańskie oraz z terenów zajętych przez Bałtów, a zwłaszcza Finów, które jednak dość wcześnie zostały skolonizowane przez Słowian. Największą koncentrację wczesnych skarbów stwierdzono na terytorium Wiatyczów w dorzeczu Oki²⁴. Sporo jest ich również w rejonie Jarosławla i Rostowa w dorzeczu Wołgi, dokąd już u schyłku VIII i w początkach IX w. dotarła najstarsza fala osadników słowiańskich

¹⁴ V. V. Kropotkin 1968, s. 72 i n.; 1973, s. 441; 1973 a, s. 227; 1978, s. 114.

¹⁵ V. L. Janin 1956, s. 79 i n.

¹⁶ V. V. Kropotkin 1978, s. 114.

¹⁷ V. N. Rjabcevič 1965, s. 122; A. A. Bykov 1971, s. 30.

¹⁸ E. N. Nosov 1976, s. 96; podobnie V. M. Potin 1970, s. 66; G. S. Lebedev 1980, s. 94; A. N. Kirpičnikov, G. S. Lebedev, I. V. Dubov 1981, s. 7.

¹⁹ V. B. Vilinbachov 1974, s. 86 - 88.

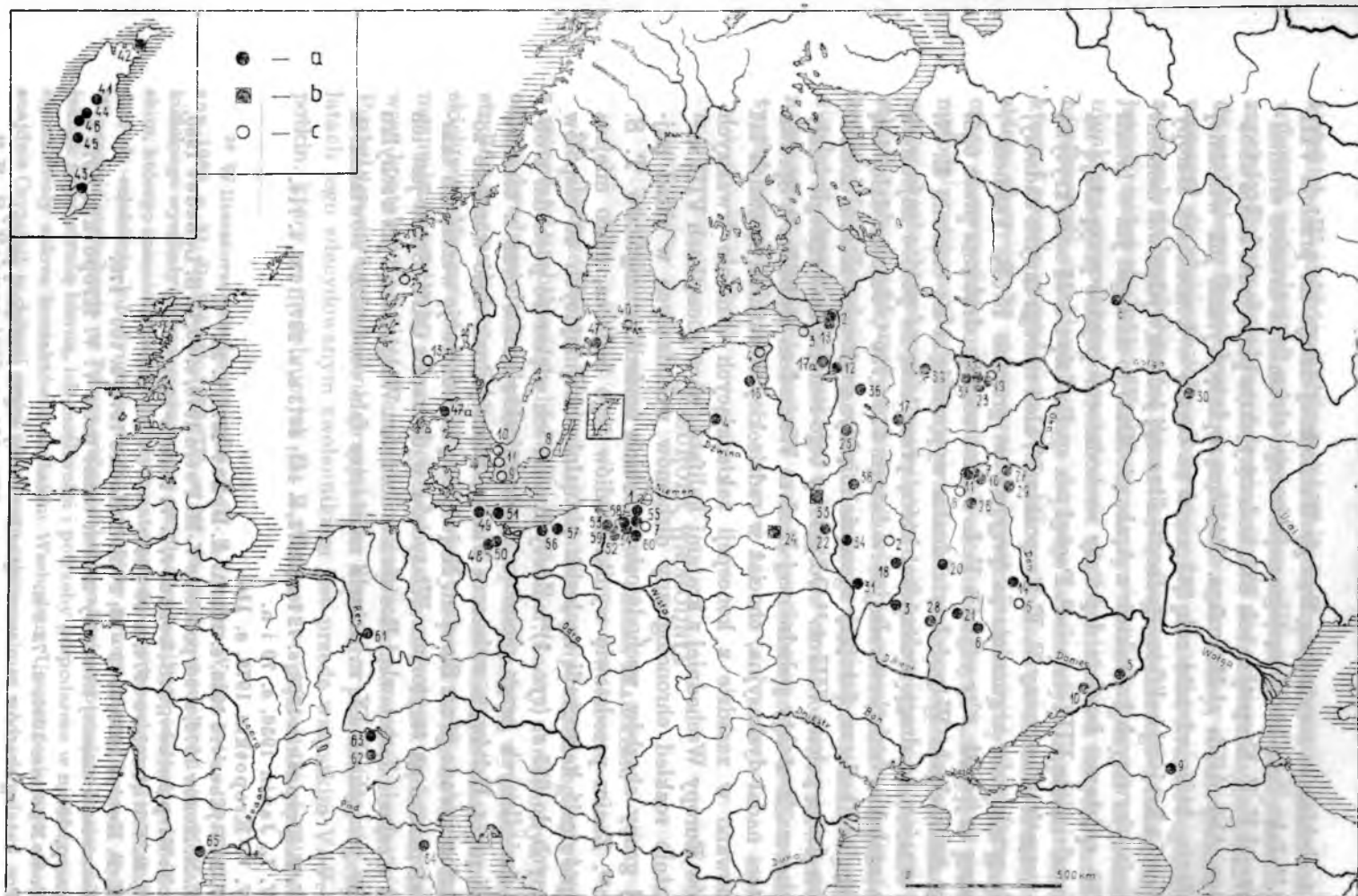
²⁰ N. F. Kotlar 1970, s. 19 - 23; P. P. Toločko 1976, s. 169 - 170.

²¹ Zestawienie starszej literatury na ten temat patrz V. V. Kropotkin 1973 a, s. 227 przyp. 18.

²² T. S. Noonan 1981, s. 72 i n.

²³ Por. katalog skarbów zamieszczony w końcowej części niniejszej pracy.

²⁴ Por. ostatnio T. N. Nikol'skaja 1981, s. 273 i n.

Ryc. 1. Skarby związane z najstarszą falą napływu kruszcu pochodzenia arabskiego. a — skarby, b — skarby bez bliższej lokalizacji, c — skarby datowane ogólnie na IX w. Rys. H. Bona

Illustr. 1. Hoards linked with the oldest wave of influx of Arabic silver. a — hoards, b — hoards of undefined location, c — hoards dated generally to the 9th century. Drawn by H. Bona

znad jeziora Ilmen, zajmując słabo dotąd zasiedlone obszary ugrofińskiej Meri²⁵. Dalsze skarby interesującej nas tu grupy chronologicznej pochodzą znad Wołchowa, z basenu jeziora Ilmen, górnej Wołgi i górnej Dźwiny. Były to tereny zajęte przez Krywiczów i Słowenów. Z terytorium krywickim, w zasięgu oddziaływania osadnictwa bałtyjskiego, można również łączyć kilka zespołów odkrytych w dorzeczu górnego Dniepru oraz nad środkową Dźwiną. Spotyka się je także na pograniczu osadnictwa bałtyjsko-dregowickiego. Depozyty z tego okresu znaleziono ponadto na obszarze siedzib Radymiczów i Siewierzan, a zatem nad lewobrzeżnymi dopływami Dniepru. Skarby siewierskie, w przeciwieństwie do poprzednich zespołów związanych ze strefą leśną, znajdują się na obszarze lasostępu. Jeszcze bardziej na południu, w dorzeczu Donu i Dońca, są rozmieszczone skarby związane z kaganatem chazarskim. Poza obszarem zasiedlonym przez Słowian Wschodnich wczesne skarby wystąpiły ponadto w dorzeczu Kamy i Wiatki, a zatem u ludów fińskich permskiej grupy językowej oraz na terenie Bułgarii Nadwołżańskiej utrzymującej bliskie kontakty ze światem arabskim, formalnie jednak do drugiej połowy X w. zależnej od Chazarów. Listę tę uzupełniają dwa depozyty z południowo-wschodnich wybrzeży Bałtyku, z terytorium zachodniofińskich Estów i Liwów, oraz zespół z Kaliningradu znaleziony na pograniczu pruskiego skupiska skarbów z Polski północno-wschodniej.

W świetle przedstawionych tu materiałów trudno zgodzić się z tymi badaczami, którzy sądzili, że główna masa najstarszego srebra arabskiego pochodzi spoza rejonu rozsiedlenia Słowian Wschodnich²⁶. Słusznie hipoteza ta spotkała się ostatnio z krytyką²⁷. Nie przeczy temu brak najstarszych skarbów na rozległym obszarze południowo-zachodniego odcinka Słowiańszczyzny Wschodniej²⁸. Słoweni, Krywicze i Wiatycze, a ponadto Radymicze i Siewierzanie aktywnie uczestniczyli w wymianie ze światem arabskim. Kruszec srebrny docierał tam dwoma drogami: wzdłuż Donu i Dońca oraz szlakiem wołżańskim. Pośrednikami były zatem zarówno ośrodki kaganatu chazarskiego (Itil, Sarkel), jak i Bułgarii Nadwołżańskiej. Tak w każdym razie wynikałoby z analizy rozrzutu depozytów srebrnych z początku IX w. na terytorium Europy Wschodniej (ryc. 1)²⁹.

²⁵ V. A. Bulkin, I. V. Dubov, G. S. Lebedev 1978, s. 113 i n.; I. V. Dubov 1982, s. 40 i n.; A. E. Leont'ev 1984, s. 26 i n.

²⁶ V. V. Kropotkin 1968, s. 74 i n.; 1978, s. 111, 114.

²⁷ E. N. Nosov 1976, s. 108 - 109.

²⁸ V. V. Kropotkin 1967, s. 119; 1973, s. 441; 1978, s. 114. Zwraça zwłaszcza uwagę brak znalezisk wczesnej monety arabskiej w Kijowie i w jego sąsiedztwie na terytorium Polan. Skarby z monetami arabskimi pojawiły się tam dopiero w X w.; por. M. K. Karger 1958, s. 123 - 124. Inaczej, ale bez uzasadnienia, ujmuje tę kwestię P. P. Toločko 1976, s. 169 i n.; patrz też P. P. Toločko, S. A. Vysockij, J. E. Borovskij 1981, s. 358 i n.

²⁹ Rola dolnego odcinka Wołgi jako szlaku handlowego rysuje się wyraźnie po przeanalizowaniu rozrzutu pojedynczych znalezisk monet arabskich; patrz V. V. Kropotkin 1967.

Wokół tej sprawy od dawna toczy się ożywiona dyskusja. Niektórzy badacze pojawienie się kruszcu arabskiego na terytorium Europy Wschodniej łączyli głównie ze szlakiem wołżańskim³⁰, którego punktem wyjściowym była stolica Chazarii — Itil. Stąd srebro kufickie miało docierać do Bułgarii Kamskiej i dalej bądź północnymi odnogami arterii wołżańskiej (Šeksna-Svir lub Sjas'-Mologa) przez terytoria fińskich Wesów do Ładogi, bądź też górną Wołgą w kierunku jeziora Ilmen i dalej Wołchowem również do Ładogi. Ostatnie badania E. N. Nosova wykazały, że w początkach IX w. funkcjonowała przede wszystkim ta druga odnoga³¹. Nad Bałtyk strumień srebra arabskiego przenikał zatem głównie szlakami przecinającymi terytoria zasiedlone lub skolonizowane przez północny odłam plemion wschodniosłowiańskich.

Inni badacze doceniając rolę szlaku wołżańskiego uważają jednak, że główną rolę w dystrybucji srebra muzułmańskiego odegrały ośrodki Bułgarii Kamskiej, dokąd kruszec znad Jeziora Aralskiego przez stepy środkowoazjatyckie i Baszkiріę miał docierać wprost do ujścia Kamy, pomijając dolny odcinek Wołgi wchodzący w skład państwa chazarskiego. Tak kwestię tę ujmuje V. L. Janin³². Pogląd ten nie znalazł jednak uznania w radzieckiej literaturze przedmiotu. Dziś nie neguje się już znaczenia ośrodków chazarskich w procesie przenikania dirhemów na północ³³. Docierały tam one nie tylko szlakiem prowadzącym Wołgą do Bułgarii Kamskiej, równie ważne były drogi wiedące Donem i Dońcem³⁴. Zarówno ośrodki chazarskie, jak i bułgarskie odegrały zatem liczącą się rolę w dystrybucji kruszcu srebrnego pochodzenia arabskiego na terytorium Słowiańszczyzny Wschodniej, skąd dopiero był on retransmitowany do krajów basenu Morza Bałtyckiego.

³⁰ Na temat szlaku wołżańskiego patrz B. A. Rybakov 1948, s. 336 i n.; V. B. Vilinbachov 1974, s. 83 i n.; V. A. Bulkin, I. V. Dubov, G. S. Lebedev 1978, s. 143 i n.; I. V. Dubov 1982, s. 40 i n.; V. V. Sedov 1982, s. 242. Na temat niektórych odcinków szlaku powyżej ośrodków Bułgarii Kamskiej patrz V. A. Lapšin 1981, s. 47 - 48 ryc. na s. 47; E. N. Nosov 1976, s. 95 i n.; 1981, s. 18 i n.

³¹ E. N. Nosov 1976, s. 95 i n.; 1981, s. 18 i n.

³² V. L. Janin 1956, s. 104 - 105. Nie jest to pogląd odosobniony; por. R. Kiersnowski 1960, s. 111. Szlak karawanowy z Chorezmu do Bułgarii Kamskiej jest potwierdzony źródłowo, nie było to jednak jedyne połączenie, równie ważny był szlak prowadzący dolną Wołgą z Itilu. Wszystkie te warianty najpełniej omawia T. Lewicki 1956; 1972, s. 4 i n.; patrz też A. Czapkiewicz, T. Lewicki, S. Nosek, M. Opozda-Czapkiewicz 1957, s. 237 i n.; F. Kmietowicz 1968, s. 78. Wydaje się, że bezpośrednie połączenie Bułgarii Kamskiej z Chorezmem umocniło się w X w. wraz z ekspansją monety samanidzkiej; por. R. R. Vasmer 1933, s. 476.

³³ V. V. Kropotkin 1962, s. 15; 1967, s. 120; 1968, s. 74 - 78; 1973 a, s. 227; 1978, s. 112; E. S. Mugurevič 1965, s. 79 i n.; N. F. Kotlar 1970, s. 26; A. A. Bykov 1971, s. 33; V. A. Bulkin, I. V. Dubov, G. S. Lebedev 1978, s. 144.

³⁴ Por. literaturę zestawioną w przyp. 33; patrz też M. Stenberger 1958, s. 354; P. H. Sawyer 1962, s. 107; G. Hatz 1974, s. 19. Przez ośrodki chazarskie docierały także inne wyroby Wschodu, w tym tkaniny jedwabne (H. W. Haussig 1981, s. 187 i n.), odkryte między innymi w Starej Ładodze (O. I. Davidan 1981, s. 104) już w najstarszym horyzoncie osadniczym (E).

Znajomość tych spraw, omówionych tu zaledwie w zwięzłym zarysie, ułatwi nam interpretację wyników analizy chronologicznej najstarszej grupy skarbów wschodnioeuropejskich. Zagadnienie to, o czym wspominałem już powyżej, szczegółowo omówił ostatnio T. S. Noonan³⁵. Do najstarszych depozytów słusznie zaliczył zespół odkryty w Starej Ładodze (patrz katalog, nr 2), datowany na lata po 786/87 r. W jego skład wchodziły monety wybite w latach 750 - 790. Najliczniej były reprezentowane emisje z lat 780 - 89, a zwłaszcza 770 - 79, stanowiące łącznie blisko 80% ogółu monet. Mniej zwarte chronologicznie były cztery kolejne skarby zakopane w początkach IX w. (Krivjanskaja stanica, nr 10, po 805/6 r.; Knajžčino, nr 13, po 808/9 r.; Zavalliščino, nr 14, po 809/10 r.; Ugodiči, nr 19, po 812/13 r.). Podstawowym ich składnikiem były monety wybite w latach 770 - 799, występujące w odsetku: 83,6, 55,7, 65,2 i 65,4%. W skład tej grupy skarbów wchodziły także emisje z lat sprzed 770 r., w tym również monety Sassanidów, liczne zwłaszcza w zespole z Knajžčina. Towarzyszyły im dirhemy wczesnoabbasydzkie z lat po 800 r., notowane w odsetku od kilku do blisko 20%.

Dość podobną strukturę miały skarby zdeponowane w początkach lat 820 (Jariloviči, nr 31; Elmed, nr 30). Udział monet z lat 770 - 799 przekraczał w nich 50% ogółu określonych dirhemów i wynosił 68,4 oraz 59,3%. Licznie były również reprezentowane emisje pochodzące z lat sprzed 770 r., stanowiące 20,8 i 16%. W zbliżonym odsetku wystąpiły także dirhemy wybite po 800 r. (11 i 24,7%).

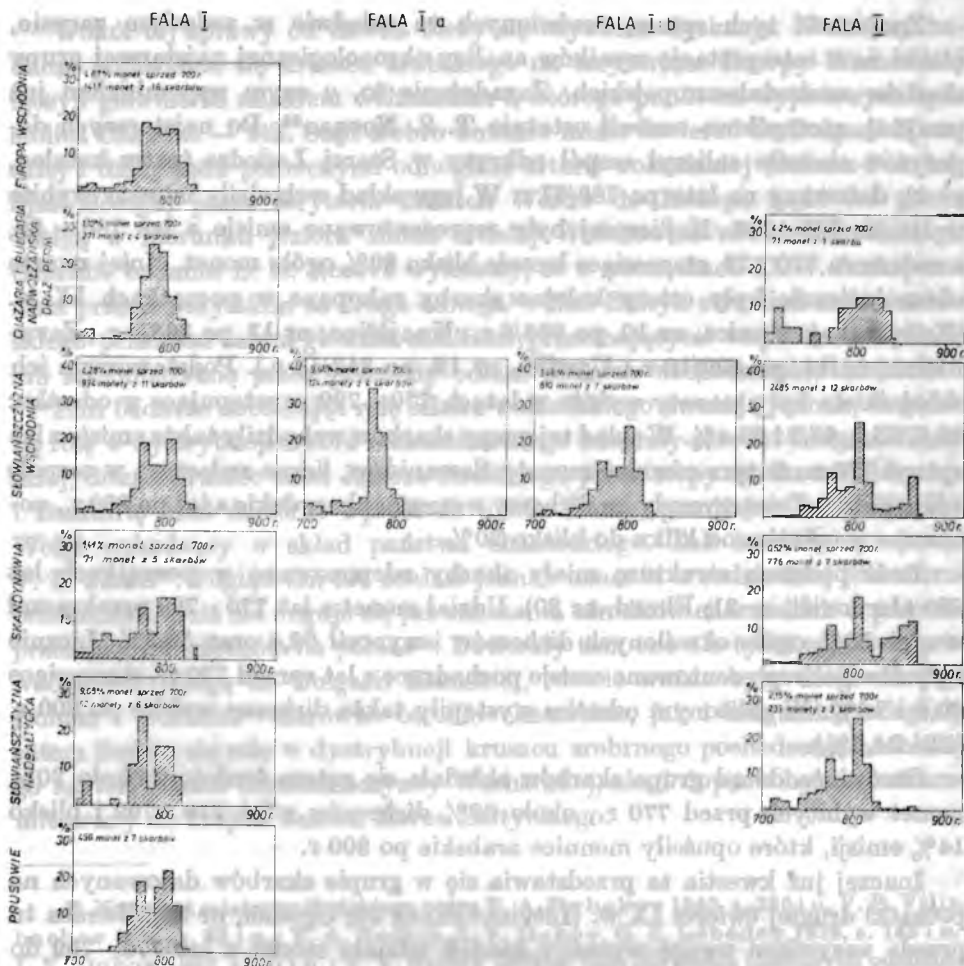
Omówiona dotąd grupa skarbów składała się zatem średnio z około 20% monet wybitych przed 770 r., około 66% dirhemów z lat 770 - 799 i blisko 14% emisji, które opuściły mennice arabskie po 800 r.

Inaczej już kwestia ta przedstawia się w grupie skarbów datowanych na początki drugiej ćwierci IX w. (Litvincviči, nr 34; Ugodiči, nr 37). Zwraca tu przede wszystkim uwagę wyraźny spadek udziału monet z lat 770 - 799 do około 30 - 40%. Towarzyszył temu wzrost odsetka emisji młodszych, bitych po 800 r., do 37,7% w skarbie w Ugodiči i 46,3% w zespole z Litvincviči. Nadal natomiast wysoka była frekwencja dirhemów starszych sprzed 770 r. W obydwu skarbach ich udział przekraczał 20% monet uwzględnionych w analizie.

Podobną analizę można przeprowadzić dla ogółu skarbów najstarszej grupy chronologicznej. Dysponujemy danymi na temat 16 zespołów zawierających ponad 1400 monet o znanej dacie emisji (ryc. 2)³⁶. W depozytach tych najczęściej spotyka się dirhemy z lat 770 - 810. Na kolejne dziesięciolecia tego okresu przypada: 18,7, 17,15, 15,67 i 17,08% monet. Łącznie emisje te stanowią blisko 70% ogólnej masy pieniądza kruszcowego. Dirhemy z lat 760 - 69 i 810 - 19 występują w odsetku powyżej 5%. Udział pozostałych w ramach poszczególnych dziesięcioleci wynosi od 0,5 do 2,5%, z wyłączeniem mo-

³⁵ T. S. Noonan 1981, s. 72 i n., tab. D.

³⁶ Informacje na temat zawartości skarbów zebrano z następujących prac: V. L. Janin 1956, tab. I; P. H. Sawyer 1962, s. 210; T. S. Noonan 1981, s. 82 i n.

Ryc. 2. Chronologiczny rozkład monet arabskich w skarbach europejskich z IX w.
Rys. H. Bona

Illustr. 2. Chronological layout of Arabic coins in European hoards from the 9th century.
Drawn by H. Bona

net starszych sprzed 700 r., których odsetek dochodzi do 5%. Z zestawienia tego wyniku, że na terytorium Europy Wschodniej u schyłku VIII i w początkach IX w., mniej więcej do połowy lat trzydziestych, z krajów kalifatu napływały głównie monety bite w trzech ostatnich dziesięcioleciach VIII i w pierwszym dziesięcioleciu IX w. Były to w zasadzie wnioski korespondujący z wynikiem analizy przeprowadzonej przez T. S. Noonana.

Sprawa wygląda jednak nieco inaczej, jeżeli odrębnie przeanalizujemy depozyty związane z kaganatem chazarskim i Bułgarią Kamską oraz z terytorium zasiedlonym lub skolonizowanym przez plemiona wschodniosłowiańskie. Rozpatrzmy najpierw pierwszą grupę skarbow, obejmującą trzy zespoły składające się z 271 monet (ryc. 2). Dwa skarby pochodzą z obszaru Chazarii

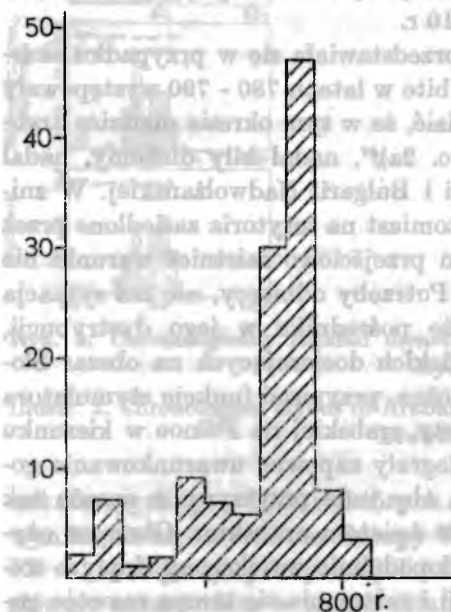
(Krivjanskaja stanica, nr 10; Zavalisčino, nr 14), jeden znajduje się w centrum Bułgarii u ujścia Kamy do Wołgi (Elmed, nr 30). W depozytach tych w najwyższym odsetku wystąpiły emisje bite w latach 770 - 810, wśród których najliczniej były reprezentowane dirhemy z lat 780 - 790, z obydwu tych dziesięcioleci notowane w ponad 20%. Łącznie zbiór ten obejmuje 78,23% monet. W zdecydowanie niższym odsetku wystąpiła dirhemy z lat 760 - 69 i 810 - 19. Emisje starsze sprzed 760 r. łącznie stanowiły zaledwie nieco powyżej 8%. Krzywa chronologicznego rozkładu monet w porównaniu z wykresem poprzednim ma zatem inny nieco tor, jest on bardziej strzelisty, maksimum występowania monet przypadało na lata 780 - 89.

Podobny wykres sporządzono dla 11 depozytów odkrytych na terytorium zasiedlonym przez plemiona słowiańskie. Seria ta liczy ponad 930 monet o znanej dacie emisji (ryc. 2). I w tym przypadku najliczniej były reprezentowane dirhemy z czterech kolejnych dziesięcioleci od 770 do 810 r. Stanowiły one ponad 65% ogółu monet. Inny jest jednak ich rozkład w ramach poszczególnych dziesięcioleci. W najwyższym odsetku wystąpiły dirhemy z lat 770 - 79 (I maksimum — 19,16%) i 800 - 809 (II maksimum — 20,34%), stosunkowo niski jest natomiast udział monet bitych w latach 780 - 790 (po 13,06%). Na ten okres przypada wyraźne załamanie się krzywej chronologicznego rozkładu monet. Kolejne załamanie nastąpiło po 810 r.

Inaczej kwestia ta, jak pamiętamy, przedstawiała się w przypadku skarbów chazarsko-bułgarskich. Tam monety bite w latach 780 - 790 występowały w najwyższym odsetku. Można zatem sądzić, że w tym okresie mennice arabskie nie zmniejszyły skali produkcji (ryc. 2a)³⁷, nadal biły dirhemy, nadal też przenikały one do ośrodków Chazarii i Bułgarii Nadwożańskiej. W znikomym jedynie stopniu docierały one natomiast na terytoria zasiedlone przez Słowian Wschodnich. Musiały tam zatem przejściowo zaistnieć warunki nie sprzyjające recepcji kruszcu arabskiego. Potrzeby odbiorcy, nie zaś sytuacja gospodarza eksportera kruszcu, a także pośrednika w jego dystrybucji, określały wielkość strumienia monet kufickich docierających na obszar Słowiańszczyzny Wschodniej. Jej zatem można przypisać funkcję stymulatora i regulatora w procesie przenikania monety arabskiej na Północ w kierunku Bałtyku. W procesie tym istotną rolę odegrały zapewne uwarunkowania gospodarcze, trudno bowiem przypuszczać, aby inne przyczyny w sposób tak wyraźny zaważyły na skali kontaktów ze światem arabskim. Okresom ożywienia gospodarczego towarzyszył prawdopodobnie zwiększony dopływ srebra, ograniczany z kolei w czasach recesji i załamania się tempa rozwoju gospodarczego.

³⁷ Nie jest to jedynie teoretyczne założenie. Pogląd ten potwierdzają wyniki analizy chronologicznego rozkładu monet w skarbach o podobnych współrzędnych chronologicznych, odkrytych na terenie azjatyckich prowincji kalifatu arabskiego. W skarbie z Umm-Hajarah (północno-wschodnia Syria) wśród monet datowanych na lata po 700 r. w najwyższym odsetku wystąpiły emisje wybite w latach 780 - 789 (ryc. 2 a); por. K. Randsborg 1980, ryc. 51. Tę strukturę w zasadniczym zrębie powielają depozyty bułgarsko-chazarskie.

Wszystko pośrednio wskazuje na funkcję kruszcu srebrnego pochodzenia arabskiego w życiu gospodarczym plemion wschodniosłowiańskich. Musiał to być przede wszystkim środek płatniczy w procesie wymiany. Stwierdzenie takie dobrze ilustruje dość powszechne występowanie wczesnej monety arabskiej w warstwach kulturowych osad słowiańskich z VIII - IX w. Szczególnie wymowne są tu zwłaszcza odkrycia archeologiczne na obszarze utożsamianym z siedzibami Słowenów. W najniższym poziomie osadniczym Starej Ładogi znaleziono dirhem omajjadzki wybity w 699/700 r.³⁸ Monety arabskie wystąpiły również w Novych Dubovikach, gdzie odkryto osiedle pełniące funkcję niedużego ośrodka rzemiosła i wymiany na wołchowskim szlaku handlowym³⁹. Dalszych egzemplarzy monet arabskich dostarczyły wykopaliska przeprowadzone w miejscowościach Knjaża Gora i Zolotoe Kolen⁴⁰. I tam znajdowały się osiedla związane z wołżańską arterią handlową. Pierwsze z nich było położone nad Połą, drugie zaś nad Mstą w basenie jeziora Ilmen. Wydaje się, że rację miał V. L. Janin, który uważał, że najstarsza moneta arabska napływająca na terytorium Słowiańszczyzny Wschodniej pełniła przede wszystkim funkcje związane z potrzebami gospodarczymi kształtującego się społeczeństwa wczesnofeudalnego⁴¹. Krytycy tego poglądu nie wykazali jak dotąd

Ryc. 2a. Chronologiczny rozkład monet arabskich wybitych po 700 r. w skarbie z Umm-Hajarah w Syrii. Według K. Randsborga

Illustr. 2a. Chronological layout of Arabic coins minted after the year 700, in the hoard from Umm. Hajarah in Siria. According to K. Ransborg

³⁸ G. F. Korzuchina 1961, s. 83; O. I. Davidan 1976, s. 111 i n.

³⁹ E. N. Nosov 1973, s. 29; 1981, s. 19 - 20.

⁴⁰ E. N. Nosov, V. J. Koneckij 1975, s. 28 - 29. Monetę arabską z początku IX w. odkryto także na grodzisku w Kamno w okolicach Pskowa; patrz K. M. Plotkin 1974, s. 14.

⁴¹ V. L. Janin 1956, s. 88 i n.; por. też V. M. Potin 1970, s. 66; V. P. Darkevič 1973, s. 94.

w sposób przekonywający jego słabych stron⁴², wnioski zaś wynikające z analizy chronologicznego rozkładu monet w najstarszych depozytach sugestią V. L. Janina uprawdopodobniają, o ile nie udowadniają jej wprost. W każdym razie za nieporozumienie należy uznać powrót do starej teorii o kultowej funkcji skarbów zdeponowanych w IX stuleciu na obszarze Europy Wschodniej⁴³.

Stosunkowo niski udział w skarbach wschodniosłowiańskich omawianej grupy chronologicznej monet arabskich bitych w latach 780 - 790, przy jednocześnie dość wysokim odsetku dirhemów z lat 770 - 779 (I maksimum) i 800 - 809 (II maksimum) zasługuje na uwagę z innego jeszcze punktu widzenia. Można mianowicie przypuszczać, że najstarszy strumień srebra arabskiego docierał na obszar Słowiańszczyzny Wschodniej w dwóch etapach. Wychodząc z tego założenia odrębnie przeanalizowano skład najstarszych skarbów ze schyłku VIII i pierwszych lat IX w. oraz depozytów młodszych datowanych na kolejne dziesięciolecie do około 833 r. W grupie pierwszej w najwyższym odsetku wystąpiły emisje z lat 770 - 779 (ryc. 2). Ich udział wynosił blisko 35% ogółu monet. W wysokim odsetku ponad 20% odnotowano także dirhemy z lat 780 - 789. Udział emisji młodszych, z lat 790 - 799 i początków pierwszego dziesięciolecia IX w., był już zdecydowanie niższy, łącznie wystąpiły one w ponad 12%. Po 779 r. obserwuje się zatem gwałtowne załamanie krzywej chronologicznego rozkładu monet. Zwraca również uwagę dość wysoki udział dirhemów wybitych przed 770 r., które zsumowane stanowią ponad 30% ogółu masy kruszcowej.

Inny jest tor krzywej chronologicznego rozkładu monet wchodzących w skład grupy skarbów zdeponowanych w latach 810 - 833 (ryc. 2). Wyraźnie przeważają emisje wybite w latach 800 - 810. Zalicza się do nich 1/4 część ogółu monet. W dość wysokim odsetku wystąpiły także dirhemy z lat 790 - 799 i 810 - 819 spadł natomiast udział monet z lat siedemdziesiątych VIII w., niższy niż uprzednio był również odsetek emisji sprzed 770 r. wynoszący niecałe 20%. Wykres ten przypomina histogram opracowany dla ogółu skarbów najstarszej grupy chronologicznej. I tu i tam I maksimum występowania monet przypadało na lata 770, II natomiast na lata 800. Rozdzielał je okres załamania dopływu dirhemów pochodzących z lat 780 - 789.

Wynik powyższej analizy utwierdza nas w przekonaniu o potrzebie rozdzielenia najstarszego strumienia kruszcu arabskiego napływającego do ośrodków Słowian Wschodnich na dwie podfazy. W pierwszej docierały zapewne głównie emisje z lat 770 - 779 i częściowo 780 - 789 oraz monety sprzed 770 r., w drugiej natomiast przede wszystkim dirhemy z lat 790 - 819. Nie znajduje zatem potwierdzenia pogląd, jakoby w podfazie drugiej strumień srebra zawierał również monety starsze sprzed 790 r. Jeżeli tak byłoby rzeczywiście, wówczas w skarbach datowanych na lata po 810 - 833 w wyższym odsetku wystąpiłyby

⁴² V. V. Kropotkin 1967, s. 119; 1978, s. 111 i n.

⁴³ I. G. Dobrovol'skij, I. V. Dubov, J. K. Kuz'menko 1981, s. 68; I. V. Dubov 1982, s. 147.

monety z lat 780 - 789, pamiętamy bowiem, że bez ograniczeń emisje te docierały do Chazarii i Bułgarii Nadwożańskiej. Nastąpiłoby zatem ujednoczenie struktury skarbów wschodniosłowiańskich i depozytów spoza tego obszaru. Nie doszło jednak do tego, co oznacza, że monety sprzed 790 r. w swej podstawowej masie weszły w skład skarbów wschodniosłowiańskich z lat po 810 - 833 z zasobów kruszcowych znajdujących się już w dyspozycji plemion słowiańskich.

Pozostałby zatem problem chronologii obydwu podfaz. Wydaje się, że początki podfazy pierwszej, którą oznaczono symbolem I : a, wyznacza data zdeponowania najstarszych skarbów omawianej grupy chronologicznej. Byłby to schyłek lat osiemdziesiątych VIII w. Podfaza ta trwała zapewne do pierwszych lat IX stulecia, obejmowałaby zatem okres około 15 lat. W tym czasie, obok emisji „przestarzałych”, dopływały głównie dirhemy wybite w latach 770 - 780. Między okresem ich emisji a datą tezauryzacji upłynęło zatem zaledwie 10 - 20 lat. Okres ten wyznacza, jak sądzę, czas dopływu dirhemów z rynków arabskich na terytoria wschodniosłowiańskie. Trudno tym samym zgodzić się z tymi badaczami, którzy uważają, że okres dopływu kruszcu srebrnego z krajów kalifatu do ośrodków Europy Wschodniej, zwłaszcza w fazie najstarszej, trwał kilkadziesiąt lat, a może i dłużej⁴⁴. Inna już sprawa to czas obiegu monet w środowisku słowiańskim.

Niski odsetek monet z lat 780 w skarbach datowanych na lata po 810 - 833 pozwala sądzić, że załamanie w dopływie srebra arabskiego trwało około 10 lat. Stosunki z ośrodkami Chazarii i Bułgarii Kamskiej zostały prawdopodobnie ponownie nawiązane w początkach drugiego dziesięciolecia IX w. W tym czasie docierały głównie monety z samego schyłku VIII i początków IX w., a zatem i w tym okresie byłyby to emisje znajdujące się w obiegu około 10 - 20 lat. Ta podfaza, oznaczona symbolem I : b, trwała najpewniej do początków lat trzydziestych IX stulecia, obejmowałaby zatem okres około 20 lat.

Przedstawione powyżej propozycje różnią się zarówno od widzenia tej sprawy przez V. L. Janina, który początki nawiązania kontaktów między plemionami wschodniosłowiańskimi a krajami kalifatu datuje na lata 770 - 780, jak i od sugestii R. R. Vasnera i V. V. Kropotkina, przesuujących ten moment na początki IX w., ściślej na rok 800. Uważam, że już w latach 790 stosunki te były dość ożywione, wcześniej jednak uległy one, i to na skutek wypadków, które miały miejsce w środowisku wschodniosłowiańskim, pewnemu załamaniu, równie jednak szybko, po przerwie trwającej zaledwie około 10 lat, zostały one ponownie nawiązane. Kolejna cezura przypadła na początki lat trzydziestych IX w., zamykających najstarszy okres kontaktów Europy Wschodniej ze światem arabskim.

Wreszcie kwestia podmiotu wymiany w handlu Słowiańszczyzny Wschodniej z krajami kalifatu. Jest to zagadnienie od dziesięcioleci dyskutowane z nie słabnącym zainteresowaniem. Zdecydowana większość badaczy sądzi, że kupcy arabscy, zwłaszcza zaś chorezmijscy, docierali do ośrodków Chazarii

⁴⁴ Por. na ten temat R. Kiersnowski 1960, s. 122 - 123.

i Bułgarii Kamskiej, skąd dalej na północ kruszec srebrny w swej podstawowej masie przenikał dzięki inicjatywie kupców przybywających tam z terytorium Słowiańszczyzny Wschodniej⁴⁵. Różnice w strukturze skarbów wschodniosłowiańskich i bułgarsko-chazarskich stanowią dobrą ilustrację tej tezy. Głównym podmiotem wymiany na osi Słowiańszczyzna Wschodnia — Bułgaria Nadwołżańska i Chazaria byłby zatem przede wszystkim kupiec wywodzący się z ośrodków rzemieślniczo-handlowych kształtujących się już u schyłku VIII i w początkach IX w. na terenach północnego odłamu Słowian Wschodnich, a także na obszarach zasiedlonych przez plemiona fińskie, zwłaszcza tam gdzie już w tym czasie dotarła najstarsza fala osadników słowiańskich⁴⁶.

Z ośrodków tych najstarszą metrykę ma Stara Ładoga, wzniesiona u ujścia Wołchowa w drugiej połowie VIII stulecia⁴⁷. W jej bliższym i dalszym sąsiedztwie, a także w basenie jeziora Ilmen, założono mniejsze osady rzemieślniczo-handlowe. O niektórych wspominałem powyżej⁴⁸. Na początku IX w. można również datować powstanie podobnych osad w rejonie Jarosławla i Rostowa, na wołżańskim szlaku handlowym. W tym czasie funkcjonował już znany ośrodek w Timerewie, zamieszkały przez Finów i słowiańskich przybyszów znad jeziora Ilmen, z którymi dotarły zapewne pierwsze grupy Normanów⁴⁹. Nad jeziorem Nero podobny charakter miało centrum Meri w Sarskoe gorodišče⁵⁰, wokół którego w początkach IX stulecia doszło do powstania większych osad słowiańskich, których handlowe funkcje potwierdzają znaleziska skarbów srebrnych z początków IX w.⁵¹ Nieco późniejszą metrykę mają prawdopodobnie początki Gniezdowa nad Dnieprem⁵², chociaż niektórzy badacze założenie tej osady datują również na początki IX w.⁵³ Z osiedli tych kupiec docierał do ośrodków chazarskich i bułgarskich pośredniczących w wymianie z krajami kalifatu. Inna sprawa czy był to kupiec wschodniosłowiański, czy też działał tu głównie przybysz ze Skandynawii, jak to dawniej sądził jeden z głównych przedstawicieli normanistów T. J. Arne, który funk-

⁴⁵ R. Kiersnowski 1960, s. 111; F. Kmietowicz 1968, s. 68 i n.; 1972, s. 65 - 66.

⁴⁶ Na temat początków kształtowania się osiedli wczesnomiejskich patrz A. N. Kirpičnikov, G. S. Lebedev, V. A. Bulkin, I. V. Dubov, V. A. Nazarenko 1980, s. 27 i n.

⁴⁷ Na temat początków Starej Ładogi patrz I. O. Davidan 1976, s. 101 i n.; W. Łosiński 1980, s. 226. W świetle wyników ostatnich badań dendrochronologicznych osiedle w Starej Ładodze powstało w latach 760; patrz E. A. Rjabinin 1980, s. 161 i n.; o udziale Słowian w powstaniu Starej Ładogi patrz E. N. Nosov 1977, s. 10 i n.

⁴⁸ Por. literaturę zestawioną w przyp. 39 i 40.

⁴⁹ I. G. Dobrovolskij, I. V. Dubov 1975, s. 65 i n.; I. V. Dubov 1982, s. 124 i n. Na temat udziału elementu skandynawskiego w rozwoju Timerewa patrz I. V. Dubov 1977, s. 175 i n.

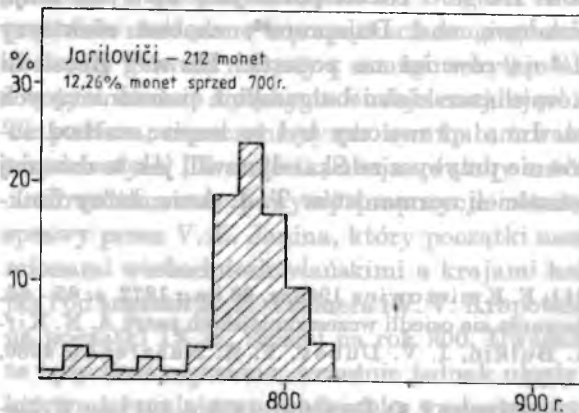
⁵⁰ A. E. Leont'ev 1974, s. 73; 1981, s. 141 i n.

⁵¹ A. E. Leont'ev 1984, s. 29 i n.

⁵² V. A. Bulkin, I. V. Dubov, G. S. Lebedev 1978, s. 25 i n. Por. też L. V. Alekseev 1980, s. 136 i n.

⁵³ I. I. Ljapuškina 1971, s. 37.

cjonowanie szlaku wołżańskiego wiązał z Wikingami⁵⁴. Do tej kwestii powrócę jeszcze poniżej, tu natomiast zwrócę uwagę na inny aspekt tego zagadnienia. Otóż niektórzy badacze skłonni są przypuszczać, że kupcy arabscy, w tym wzmiankowani już Chorezmijczycy⁵⁵, przenikali nie tylko do Bułgarii Nadwołżańskiej i Chazarii, lecz docierali również do ośrodków Rusi, zarówno północnej, jak i południowej, a nawet do krajów strefy nadbałtyckiej⁵⁶. W przypadku Rusi był to zapewne nie tylko kupiec, ale i rzemieślnik arabski⁵⁷. Wyniki analizy struktury skarbów srebrnych najstarszej grupy chronologicznej rzucają nowe, ciekawe światło i na tę sprawę. Tak np. skarb z Ugodiči (nr 19) znaleziony w osadzie wczesnosłowiańskiej w rejonie jeziora Nero⁵⁸ z punktu widzenia składu różni się dość znacznie od współczesnych depozytów typowych dla terenów wschodniosłowiańskich. Odpowiada on zespołom znajdującym na terytorium Chazarii i Bułgarii Kamskiej. To samo dotyczy skarbu odkrytego w Jariloviči (nr 31) w dorzeczu dolnego Sożu (ryc. 3). W obydwu tych przypadkach właścicielami depozytów mógł być obcy kupiec wędrujący przez ziemie wschodniosłowiańskie. Nie on jednak był chyba głównym nosicielem kruszcu arabskiego, tę funkcję pełnił przede wszystkim kupiec związany z osiedlami wczesnomiejskimi Słowiańszczyzny Wschodniej. Tak w każdym razie sprawa ta przedstawia się w świetle wyników analizy porównawczej struktury skarbów wschodniosłowiańskich i bułgarsko-chazarskich.

Ryc. 3. Chronologiczny rozkład monet arabskich w skarbie odkrytym w miejscowości Jariloviči. Rys. H. Bona

Illustr. 3. Chronological layout of Arabic coins in the hoard found in Jariloviči. Drawn by H. Bona

⁵⁴ T. J. Arne 1914, s. 14 i n.

⁵⁵ Na rolę Chorezmijczyków wskazują również emisje chorezmijskie znalezione na terenie Rusi. Ostatnio ułamek monety chorezmijskiej z końca VIII w. odkryto na grodzisku koło Nowogrodu, zwanym grodem Ruryka. Początki tego obiektu trudno jednak datować na okres sprzed końca IX w.; patrz P. G. Gajdykov, A. B. Nikitin 1981, s. 114 - 116.

⁵⁶ K. Ślaski 1954, s. 250; T. Lewicki 1972, s. 11 i n.; L. Leciejewicz 1970, s. 216.

⁵⁷ Interesujące w tym kontekście są znaleziska narzędzi złotniczych z napisami arabskimi; patrz P. P. Toločko, S. A. Vysockij, J. E. Borovskij 1981, s. 307.

⁵⁸ A. E. Leont'ev 1984, s. 31.

2.2. MŁODSZY STRUMIEŃ SREBRA ARABSKIEGO

Młodszą grupę skarbów wschodnioeuropejskich R. R. Vasmer schronologizował na lata 825 - 905⁵⁹. Dość podobnie kwestię tę ujął V. L. Janin, który tzw. II okres obiegu monety arabskiej na terytorium Europy Wschodniej umieścił w latach 833 - 900⁶⁰. Stanowisko to zaakceptował V. V. Kropotkin⁶¹, a wraz z nim szereg innych badaczy radzieckich⁶². Okres ten nie pokrywa się jednak z chronologią młodszego strumienia kruszcu srebrnego docierającego ze Wschodu arabskiego do krajów Europy Wschodniej. Już S. Bolin, analizując depozyty pochodzące z IX w. zarówno z Europy Wschodniej, jak i ze Skandynawii, wskazał na lata 860 - 870 jako na cezurę w kontaktach z krajami kalifatu⁶³. W odniesieniu do Skandynawii potwierdziły to późniejsze badania M. Stenbergera⁶⁴, P. H. Sawyera⁶⁵, a przede wszystkim I. Janssona⁶⁶. Nie inaczej było również na obszarze Europy Wschodniej⁶⁷. Prezentowany w niniejszej pracy wykres chronologicznego rozkładu monet arabskich w skarbach wschodniosłowiańskich (ryc. 2) ukazuje to w sposób nie budzący wątpliwości. Z dalszej analizy wyeliminowałem zatem zespoły datowane na dwa ostatnie dziesięciolecia IX w., należą one bowiem już do innej grupy chronologicznej. Obok starszych emisji zawierają dirhemy, które wiążą się z ekspansją monety samanidzkiej, zapoczątkowaną u schyłku IX i w początkach X w.

Interesująca nas tu grupa depozytów liczy 42 zespoły, z których 10 wydawano na schyłek lat trzydziestych i lata czterdzieste IX w., dalszych 5 przypada na lata po 850 r., pozostałe zaś — tworzące serię najliczniejszą, składającą się z 27 skarbów — pochodzą z lat po 860 r. Najmłodszy zespół tej grupy chronologicznej zdeponowano po 877/78 r. Zdecydowana ich większość jest rozmieszczona na obszarach zasiedlonych przez Słowian Wschodnich (ryc. 4). Podobnie jak w poprzednim okresie zwraca tu przede wszystkim uwagę wiatyckie skupisko skarbów w dorzeczu Oki, w skład którego wchodzi co najmniej 13 depozytów⁶⁸. Pozostałe w swej podstawowej masie odkryto na obszarach

⁵⁹ R. R. Vasmer 1933, s. 478.

⁶⁰ V. L. Janin 1956, s. 100 i n.

⁶¹ V. V. Kropotkin 1978, s. 114 i n.

⁶² V. N. Rjabcevič 1965, s. 122 i n.; A. V. Arcichovskij 1966, s. 40; N. F. Kotlar 1970, s. 20 i n.; G. S. Lebedev 1980, s. 96; I. V. Dubov 1982, s. 145 przyp. 90.

⁶³ Cytowane za P. H. Sawyerem (1962, s. 100, 106).

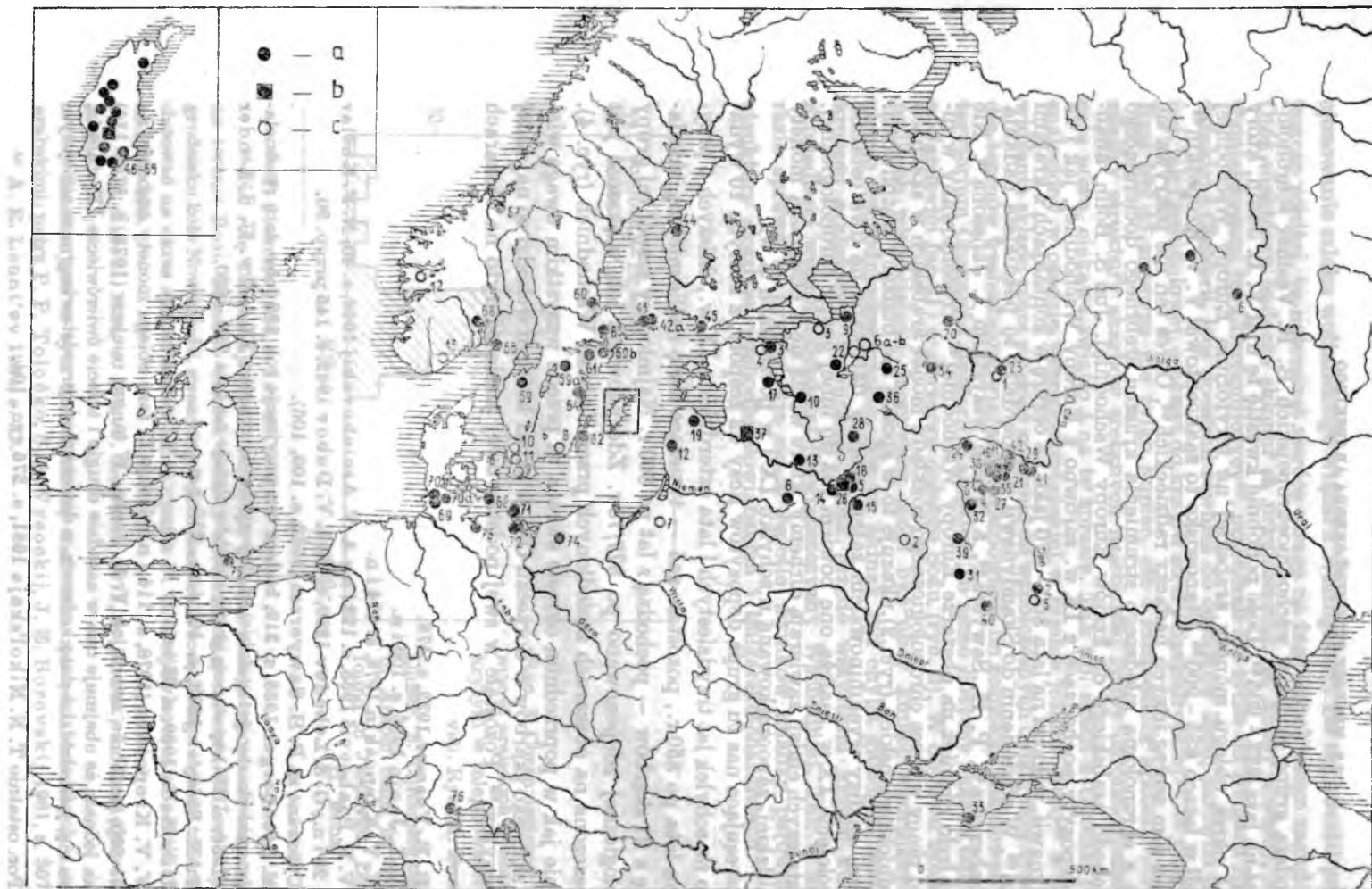
⁶⁴ M. Stenberger 1958, s. 319; badacz ten przyjmuje rok 880 jako datę rozdzielającą najstarsze skarby gotlandzkie od depozytów ze schyłku IX i X w. U. S. Linder Welin (1956, s. 184) tę starszą grupę skarbów datuje na lata 780 - 890.

⁶⁵ P. H. Sawyer 1962, s. 106 i n., 210 i n.

⁶⁶ I. Jansson 1969, s. 32 i n.

⁶⁷ V. V. Kropotkin (1978, s. 114 i n.) datuje II fazę obiegu monety arabskiej na lata 833 - 900, podobnie zatem jak V. L. Janin. W innym miejscu (1978, s. 115 - 116) stwierdza jednak, że obejmuje ona w zasadzie drugie i trzecie ćwierćwiecze IX stulecia, co zgadza się, jeśli chodzi o datę końcową, z datowaniem przedstawionym w niniejszym szkicu.

⁶⁸ Por. ostatnio T. N. Nikol'skaja 1981, s. 276 ryc. 104.

Ryc. 4. Skarby związane z II, falą napływu kruszcu pochodzenia arabskiego. a — skarby, b — skarby bez bliższej lokalizacji, c — skarby datowane ogólnie na IX w. Rys. H. Bona

Illustr. 4. Hoards linked with the II wave of influx of Arabic silver: a — hoards, b — hoards of undefined location, c — hoards dated generally to the 9th century. Drawn by H. Bona

siedzib Słowenów i Krywiczów. I tak spotyka się je nad Wołchowem, w basenie jeziora Ilmen⁶⁹, w rejonie Pskowa, w dorzeczu górnej Wołgi i w okolicach Jarosławla⁷⁰, a także nad Šeksną na pograniczu słowiańsko-weskim⁷¹. Sporo jest ich również w dorzeczu górnego Dniepru i Dźwiny, zwłaszcza w okolicach Gniezdowa i Witebska⁷². Do rzadkości należą one natomiast w południowej Rusi, brak ich zupełnie w dorzeczu środkowego Dniepru, gdzie — jak pamiętamy — na terenach siewiersko-radymickich występowały skarby datowane na schyłek VIII i początki IX w. Obok podobiaństw są zatem i różnice w dyspersji skarbów obydwu grup chronologicznych⁷³.

Różnice te nie dotyczą wyłącznie obszarów zasiedlonych przez plemiona wschodniosłowiańskie. Z kaganatem chazarskim można obecnie łączyć zaledwie 3 depozyty, dwa odkryte w dorzeczu Donu i Dońca, trzeci zaś na Krymie. Ten ostatni znaleziono w Chersenesie, a zatem już w granicach cesarstwa bizantyjskiego, w skład którego órodek ten powrócił w rezultacie rozdziału wpływów na Krymie między Chazarią a Bizancjum⁷⁴. Poza siedzibami Słowian Wschodnich skarby omawianej grupy chronologicznej znane są ponadto z dorzecza Kamy i Wiatki, z rejonu rozsiedlenia permskiej grupy językowej ludów fińskich w sąsiedztwie Bulgarii Kamskiej, oraz na południowo-wschodnich wybrzeżach Bałtyku, na terenach zamieszkałych przez zachodni odłam Finów i plemiona bałtyjskie⁷⁵.

W tym czasie, podobnie jak w okresie poprzednim, strumień srebra arabskiego przenikał na terytorium wschodniosłowiańskie dzięki pośrednictwu Chazarii i Bulgarii Nadwołżańskiej. Rola Donu i Dońca jako szlaków handlowych nie rysuje się już tak wyraźnie jak u schyłku VIII i w początkach IX w.⁷⁶, chociaż tą właśnie drogą napływał prawdopodobnie kruszec srebrny masowo występujący w dorzeczu Oki na terytorium wiatyckim. Wiatyccze spośród plemion wschodniosłowiańskich najdłużej też, bo aż do czasów Światosława byli lennikami kagana Chazarii. Główna masa srebra, zwłaszcza na obszar północnej Rusi, docierała jednak zapewne arterią wołżańską. W tym czasie funkcjonowały być może nie tylko odnogi tego szlaku prowadzące z rejonu Jarosławia nad Wołgą do jeziora Ilmen i dalej Wołchowem do Starej Ładogi⁷⁷, wówczas to został prawdopodobnie przetarty szlak wiodący poprzez częściowo

⁶⁹ E. N. Nosov 1976, s. 99 i n.

⁷⁰ I. V. Dubov 1982, s. 115, 144 - 145. Na temat skarbów odkrytych w Timerewie patrz I. T. Dobrowoľ'skij, I. V. Dubov 1975, s. 65 i n.

⁷¹ L. A. Golubeva 1973, s. 177 i n., map 6.

⁷² V. N. Rjabcevič 1965, s. 121 i n.; L. V. Alekseev 1966, s. 84 - 86; 1980, s. 74 - 75; G. V. Štychov 1978, s. 116.

⁷³ Por. tu L. V. Janin 1956, s. 106; V. V. Kropotkin 1978, s. 116.

⁷⁴ T. Nagrodzka-Majchrzyk 1975, s. 399.

⁷⁵ Na temat skarbów estońskich z IX w. patrz ostatnio J. Selirand 1978, s. 246; o skarbach lotewskich z tego okresu pisze E. S. Mugurevič, s. 22 i n. Dalszą literaturę na ten temat zestawiono w katalogu znalezisk.

⁷⁶ Zwrócił na to ostatnio uwagę V. V. Kropotkin 1978, s. 116.

⁷⁷ Por. E. N. Nosov 1976, s. 96 i n.

skolonizowane już przez Słowian terytoria Wesi, Šeksną do Białego Jeziora⁷⁸ i stąd Wylegą i Swirem w rejon Starej Ładogi.

Około połowy IX w. srebro arabskie z Europy Wschodniej do krajów basenu Morza Bałtyckiego nie przenikało jednak wyłącznie za pośrednictwem Starej Ładogi. Wcześniej duże znaczenie zyskał szlak prowadzący poprzez tereny bałtyjskie w górę Dźwiny⁷⁹, w rejon Połocka i Witebska, i stąd mniejszymi ciekami wodnymi do Dniepru⁸⁰, gdzie najpóźniej około połowy IX w. powstał rozległy ośrodek wczesnomiejski w Gniezdowie⁸¹. Tutaj krzyżowało się wiele dróg handlowych, jedna wiodąca w kierunku jeziora Ilmen i dalej Wołchowem do Starej Ładogi, druga do Pskowa, trzecia zaś Dźwiną do Zatoki Ryskiej. Gniezdowo miało zarazem połączenie ze szlakiem wołżańskim. Łącznikiem, jak sądzą niektórzy badacze, była Oka⁸². Z Gniezdowa wiódł w końcu szlak dnieprzański wiążący Ruś południową z ośrodkami Rusi północnej. Prowadziła tędy znana z latopisów droga „iz varjag v greki”⁸³, która funkcjonowała co najmniej od połowy IX stulecia⁸⁴.

Zawartość i zmiany zachodzące w strukturze interesującej nas tu grupy skarbów szczegółowo omówił ostatnio T. S. Noonan⁸⁵. Autor ten słusznie zwrócił uwagę na brak większych różnic w składzie skarbów zdeponowanych w latach 820 - 29 i w początkach lat 830, związanych z I falą napływu kruszców arabskiego, oraz w latach czterdziestych IX w., przypadających już na początki fali II. W podobnym odsetku wystąpiły w nich zwłaszcza dirhemy z lat 770 - 799 (w skarbach z lat 820 - 830 — 31,7 - 39,1%, w skarbach z lat 840 — 35,6%) oraz emisje wybite po 799 r. (w skarbach z lat 820 - 830 — 37,2 - 46,3%, w skarbach z lat 840 — 47,3%). Te ostatnie to głównie monety pochodzące z dwóch pierwszych dziesięcioleci IX w. Odsetek emisji młodszych nie przekraczał kilku procent.

Zawartość zespołów zdeponowanych w latach 850 można ocenić na podsta-

⁷⁸ L. A. Golubeva 1973, s. 177, mapa 6. Ośrodek wczesnomiejski nad Białym Jeziorom, w źródłach wzmiankowany już w 862 r., w świetle badań wykopaliskowych powstał dopiero w X w. (tamże, s. 65 i n.). I. V. Dubov osadę z IX w. znaną ze źródeł pisanych lokalizuje w innym rejonie, dotąd nie rozpoznanym metodami wykopaliskowymi; por. V. A. Bulkin, I. V. Dubov, G. S. Lebedev 1978, s. 128.

⁷⁹ Na temat roli Dźwiny jako szlaku handlowego patrz E. S. Mugurevič 1965, s. 98 - 99; L. V. Alekseev 1966, s. 84 i n.; 1980, s. 65, 187; E. N. Nosov 1976, s. 105; V. A. Bulkin, I. V. Dubov, G. S. Lebedev 1978, s. 51 i n.; A. N. Kirpičnikov, G. S. Lebedev, V. A. Bulkin, I. V. Dubov, V. A. Nazarenko 1980, s. 30 - 31. Patrz też M. Stenberger 1958, s. 346, 354; H. Arbmān 1959, s. 116; L. Leciejewicz 1979, s. 171, J. Herrmann 1982, s. 64.

⁸⁰ G. S. Lebedev, V. A. Bulkin, V. A. Nazarenko 1975, s. 166 - 170; patrz też L. V. Alekseev 1980, s. 65.

⁸¹ Por. tu literaturę zestawioną w przyp. 52 i 53.

⁸² V. A. Bulkin, I. V. Dubov, G. S. Lebedev 1978, s. 52.

⁸³ F. Sielicki (opr.) 1968, s. 213.

⁸⁴ Na temat szlaku dnieprzańskiego, jego roli i chronologii patrz ostatnio G. S. Lebedev 1975, s. 37 i n.; 1980, s. 90 i n.; V. V. Sedov 1982, s. 251.

⁸⁵ T. S. Noonan 1981, s. 75 i n.

wie dwóch skarbów, odkrytych nad Dźwiną na obszarze siedzib Krywiczów połockich (Archemcy, nr 13; Poreče, nr 14). W depozytach tych przeważały już dość wyraźnie dirhemy wybite w IX w. Ich odsetek przekraczał 65% ogółu monet, nadal były to jednak głównie emisje z lat 800 - 819, chociaż udział dirhemów wybitych po 820 r. wzrósł do ponad 10%. Towarzyszył temu spadek frekwencji monet z lat 770 - 799 oraz sprzed 770 r. Tych ostatnich brak zupełnie w zespole z Poreča.

Dość podobną strukturę mają depozyty zakopane po 860 r. (Novgorod, nr 22; Bol'soe Timerevo, nr 23; Mišnevo, nr 32). I w nich przeważały monety pochodzące z IX stulecia, wyraźnie jednak wzrósł odsetek emisji wybitych po 819 r., wśród których — na co warto zwrócić szczególną uwagę — liczniej były reprezentowane dirhemy z lat 850 - 860 aniżeli monety starsze z lat 820 - 849.

Od zespołów datowanych na lata po 860 r. niewiele różniły się depozyty datowane na lata 870 (Kuzneckoe, nr 34; Šumilovo, nr 36; Chitrovka, nr 38; Bobyli, nr 39; Pogrebnoe, nr 40). Nadal podstawowym komponentem skarbów były monety z IX stulecia (średnio 63,7%), wśród których najliczniej wystąpiły emisje z lat 800 - 819 i 850 - 870. T. S. Noonan słusznie jednak zwrócił uwagę na pewien spadek w skarbach z lat 870 udziału dirhemów wybitych w latach 850 - 870, a zarazem na nieznaczny wzrost w tej grupie depozytów odsetka monet pochodzących z dwóch pierwszych dziesięcioleci IX w. Badacz ten sprawy tej nie wyjaśnia, zauważa jedynie, że należało liczyć się z sytuacją odwrotną, tzn. z dalszym spadkiem w skarbach z lat 870 odsetka monet z okresu 800 - 819 i ze wzrostem udziału dirhemów wybitych w latach 850 - 870. Nic takiego nie nastąpiło, a że nie był to jedynie przypadek wynikający np. z małej liczebności analizowanej serii, wyraźnie pokazuje histogram chronologicznego rozkładu dirhemów w skarbie z Połtawy, datowanym na lata po 882/83 r., a zatem zdeponowanym jeszcze później, już u schyłku IX stulecia. W zespole tym odsetek monet z lat 800 - 819 wynosi aż 40% (w skarbach z lat 860 - 69 — 31,4%, w skarbach z lat 870 - 79 — 34,3%). Do tej pozornie jedynie skomplikowanej sprawy powrócę jeszcze w dalszych uwagach.

Nie mniej interesujące wyniki przynosi analiza składu ogółu skarbów omawianej grupy chronologicznej. Dysponujemy danymi na temat 12 zespołów liczących łącznie 2485 monet o znanej dacie wybicia⁸⁶. Wszystkie są to skarby odkryte na obszarze zasiedlonym w połowie IX w. przez plemiona wschodniosłowiańskie. Zwraca tu uwagę niezmiernie charakterystyczny tor krzywej chronologicznego rozkładu monet (ryc. 2). Wzrost krzywej przypada na trzy dziesięciolecia, a mianowicie na lata 770, 800 i 860. Na lata po 770 i 800 datowaliśmy I i II maksimum występowania dirhemów w skarbach najstarszej grupy chronologicznej. W zespołach z około połowy IX w. mamy do czynienia z identycznym rozkładem w czasie starszej warstwy monet z drugiej

⁸⁶ Informacje na ten temat zebrałem z następujących prac: V. L. Janin 1956, tab. 1; V. N. Rjabcevič 1965; T. S. Noonan 1981.

połowy VIII i początków IX w. Depozyty te zawierały jednak również emisje ze schyłku lat 830, a ponadto dirhemy wybite w latach 840 - 870. Ich rozkład jest wyraźnie asymetryczny o lewostronnej skośności. Oznacza to, że III maksimum, przypadające na lata 860, poprzedzał powolny wzrost dopływu monety z lat 840 - 850. Ich odsetek wynosi też zaledwie 2,69 i 3,86% ogółu monet uwzględnionych w obliczeniach. Z analizy toru krzywej wynika zarazem, że wzmożony dopływ monety bitej w latach 860 - 869 przypadła na okres bezpośrednio poprzedzający gwałtowne załamanie się kontaktów ze Wschodem arabskim. Z lat 860 - 870 pochodzi zdecydowana większość skarbów omawianej grupy chronologicznej. Stanowi to dobrą ilustrację postawionej powyżej hipotezy. Ograniczeniu wielkości strumienia kruszcu srebrnego towarzyszyło zatem zjawisko wzmożonej tezauryzacji i wycofywania pieniądza z obiegu. W początkach tego kryzysu zapotrzebowanie rynku na środki płatnicze utrzymywało się zapewne na niezmiennym poziomie, stąd też w sytuacji spadku importu srebra arabskiego łatwo mogło dojść do wzrostu udziału w obrotach starszej monety. Dobrze tłumaczy to przyrost odsetka dirhemów z lat 800 - 819 w zespołach datowanych na lata po 870 r., stwierdzony przez T. S. Noonana. Sytuacja ta nie trwała jednak długo, kryzys był zbyt głęboki, spowodował on też na dłuższy okres załamanie się kontaktów z krajami kalfatu, a raczej z ośrodkami Chazarii i Bułgarii Nadwołżańskiej.

Powstaje pytanie, gdzie należy szukać źródeł tego kryzysu, czy najpierw dotknął kraje pośredniczące w dystrybucji kruszcu arabskiego, czy też był wynikiem perturbacji gospodarczych w świecie wschodniosłowiańskim. Jak kwestia ta przedstawia się w świetle analizy porównawczej struktury skarbów pochodzących ze Słowiańszczyzny Wschodniej oraz z Chazarii i Bułgarii Kamskiej?

Spoza terenu zasiedlonego przez plemiona wschodniosłowiańskie szczególne dane na temat zawartości skarbów są niestety bardzo ubogie. Bliższe informacje mamy zaledwie o jednym depozycie, odkrytym nad Wiatką (nr 1), prawobrzeżnym dopływem Kamy⁸⁷. Pochodzi on z obszaru zamieszkanego przez ludy fińskie permskiej grupy językowej, znajdujące się w orbicie wpływów politycznych Bułgarii Nadwołżańskiej. Stamtąd też dotarł niewątpliwie kruszec zdeponowany w skarbie z Wiatki. Zespół ten jest datowany na lata po 840/41 r., chronologicznie wiąże się zatem z najstarszymi skarbami interesującej nas tu grupy depozytów wschodniosłowiańskich. W skarbie zwraca zwłaszcza uwagę stosunkowo wysoki udział monet wybitych w latach 820 - 829 (12,5%), występujących w identycznym odsetku jak dirhemy z dwóch pierwszych dziesiątek lat IX stulecia. Dość licznie są również reprezentowane (ryc. 2) emisje z lat 830 - 839 (8,9%). Jak pamiętamy, monety z lat 820 - 830 w skarbach wschodniosłowiańskich stanowiły drobną jedynie część ogółu pieniądza kruszcowego. Na tej podstawie można chyba sądzić, że podobnie jak u schyłku VIII i w początkach IX w., tak i około połowy IX stulecia inny był rytm napływu mo-

⁸⁷ P. H. Sawyer 1962, s. 210.

nety arabskiej na tereny słowiańskie oraz do Bułgarii Nadwołżańskiej i na sąsiadujące z nią terytorium ugrofińskie. Do ośrodków Bułgarii srebro orientalne płynęło nieprzerwanym strumieniem, nie ograniczonym w latach 830 - 839, tak jak to miało miejsce u Słowian Wschodnich. Podobnie mogło być również w drugiej połowie IX w. Niestety sugestii tej nie można skontrolować, z obszaru bowiem znajdującego się we władaniu Chazarów i Bułgarów brak depozytów o szczególnie określonym składzie, przypadających na lata po 860/70 r. Otwarta pozostaje więc sprawa czy kryzys w latach 870 - 879 objął swym zasięgiem zarówno Słowiańszczyznę Wschodnią, jak i Bułgarię Kamską wraz z Chazarią, czy tylko terytoria słowiańskie.

Czytelnie rysuje się natomiast inna nie mniej ważna kwestia. Porównując wykresy chronologicznego rozkładu monet w skarbach wschodniosłowiańskich z histogramem opracowanym dla zespołu z Wiatki wydaje się, że w interesującym nas tu okresie na obszar Słowiańszczyzny Wschodniej napływała głównie moneta znajdująca się aktualnie w obiegu na rynkach arabskich, z opóźnieniem około 10 lat licząc od daty wybicia. Gdyby było inaczej, wówczas w skarbach ruskich w wyższym odsetku wystąpiłyby monety z lat 820 - 840, dirhemy te docierały przecież bez przeszkód do ośrodków Bułgarii Nadwołżańskiej. Wniosek ten pozwala na podjęcie próby określenia ilości srebra przenikającego na tereny słowiańskie w okresie I i II fali. W skarbach związanych z II falą zaledwie około 20% dirhemów pochodzi z lat 835 - 879. Blisko 4/5 masy kruszcowej znajdującej się wówczas w obiegu na rynkach słowiańskich dotarła już u schyłku VIII i w początkach IX w., czyli w okresie fali I. Te zasoby kruszcu zostały ponownie wprowadzone do obiegu w połowie IX stulecia. Stwierdzenie to częściowo koresponduje z sugestią sformułowaną przez V. V. Kropotkina⁸⁸, który — analizując liczbę skarbów związanych z I i II falą — wskazał na mniejszą intensywność strumienia srebra docierającego w połowie IX w. w stosunku do jego wielkości w okresie zapoczątkowującym nawiązanie kontaktów ze światem arabskim. Przyjęta przez tego badacza metoda analizy budzi jednak zastrzeżenia, intensywność tezauryzacji nie musiała bowiem pozostawać w stosunku wprost proporcjonalnym do ilości przenikającej masy kruszcowej. Skala tezauryzacji odzwierciedlała przede wszystkim proces gospodarczej dekonjunkury. Uwaga ta nie dyskwalifikuje jednak sugestii V. V. Kropotkina na temat wielkości strumienia dirhemów docierających na obszar Europy Wschodniej około połowy IX stulecia.

Powstaje jednak pytanie czy wniosek ten jest rzeczywiście słuszny, wiadomo przecież, że z terenów wschodniosłowiańskich srebro orientalne przenikało do krajów strefy nadbałtyckiej. Jeżeli Ruś pełniła funkcję pośrednika, wówczas znaczna część nowych zasobów kruszczowych, w mniejszym stopniu pokawałkowanych niż emisje starsze znajdujące się stosunkowo długo w obrocie i mniej przydatne w wymianie dalekosiężnej, mogła opuszczać rynki wschodniosłowiańskie i docierać do ośrodków nadbałtyckich. Strumień srebra

⁸⁸ V. V. Kropotkin 1978, s. 115 - 116.

arabskiego przenikający na obszar historycznej Rusi mógł być znacznie większy niż wynikałoby to z podanych powyżej szacunków.

Wreszcie sprawa chronologii II fali napływu srebra kufickiego na terytorium Słowiańszczyzny Wschodniej. Przypuszczam, opierając się na chronologii depozytów, że młodszy strumień dirhemów, po przerwie trwającej około 10 lat, dotarł w początkach lat czterdziestych IX w. W latach 860 był on najbardziej intensywny, uległ zaś przerwaniu u schyłku lat 870. II fala obejmowałaby zatem okres około 30, maksymalnie 40 lat. W tym czasie funkcja monety jako środka płatniczego nie ulega chyba wątpliwości. Przemawiają za tym wnioski wynikające z analizy zawartości skarbów i rozkładu chronologicznego wchodzących w ich skład monet. W tym przekonaniu utwierdza fakt nie mniej liczny niż uprzednio występowania dirhemów w warstwach kulturowych osad słowiańskich datowanych na około połowę IX w.⁸⁹

3. SKANDYNAWIA

3.1. NAJSTARSZA FAŁA NAPŁYWU SREBRA ARABSKIEGO

W literaturze przedmiotu dość rozmaicie datuje się początki napływu kruszcu orientalnego do krajów skandynawskich. Ostatnio dość oryginalną hipotezę na ten temat postawiła U. S. Linder Welin⁹⁰. Wskazała mianowicie na możliwość przenikania wczesnych monet Omajjadów łącznie z drachmami Sassanidów i emisjami arabsko-sassanidzkimi już około 750 r., a może nawet bezpośrednio po 700 r. Na te lata badaczka ta jest skłonna datować początki okresu wikińskiego, które tradycyjnie umieszcza się około 800 r. Sugestia U. S. Linder Welin spotkała się z ostrą i to w pełni uzasadnioną krytyką⁹¹, brak bowiem jakichkolwiek podstaw źródłowych do tak wczesnego schronologizowania najstarszego strumienia kruszcu srebrnego pochodzenia wschodniego docierającego do Skandynawii. Według większości badaczy pierwsze monety orientalne pojawiły się tam w końcu VIII, a zwłaszcza w początkach IX w., po 800 r.⁹²

Jak kwestia ta przedstawia się w świetle obecnie dostępnych materiałów, po opublikowaniu pierwszych kilku tomów katalogu skarbów szwedzkich pt. *Corpus Nummorum Saeculorum IX - XI qui in Suecia reperti sunt*⁹³. Dzięki temu imponującemu w założeniu i edytorsko wzorowo przygotowanemu

⁸⁹ G. S. Lebedev 1982 a, s. 232.

⁹⁰ U. S. Linder Welin 1974, s. 22 i n.

⁹¹ J. Callmer 1976, s. 175 i n.; G. S. Lebedev 1982, s. 149 i n.; T. Talvio 1984, s. 180. Ostrożniejsze stanowisko na ten temat zajmuje K. Skaare 1976, s. 41 - 43, 48.

⁹² M. Stenberger 1958, s. 251, 342, 352; H. Arbman 1959, s. 113; P. H. Sawyer 1962, s. 105; I. Jansson 1969, s. 32; G. Hatz 1974, s. 21; J. Callmer 1976, s. 182; B. Malmer 1981, s. 8; patrz też V. M. Potin 1970, s. 68. Dawniej dość podobnie sądziła U. S. Linder Welin 1956, s. 184.

⁹³ CNS IX - XI, 1975; 1977; 1982; 1982 a; 1983.

wydawnictwu można obecnie wydłużyć o kilka zespołów bardzo dotąd krótka lista depozytów interesującej nas tu grupy chronologicznej. I dziś jednak lista ta nie przedstawia się zbyt imponująco. Obejmuje ona zaledwie dziewięć skarbów, z których aż sześć odkryto na Gotlandii. Pozostałe znaleziono w Väsby w szwedzkiej prowincji Uppland, w Hammarudda na Wyspach Alandzkich oraz w Østerhalne w północnej części Półwyspu Jutlandzkiego (ryc. 1)⁹⁴. Zdecydowana większość zespołów pochodzi zatem ze wschodniej Skandynawii. Jak dotąd brak ich w Norwegii oraz w południowej Szwecji. Stamtąd znamy co prawda kilka skarbów zawierających monety arabskie z VIII i początków IX w., są to jednak pojedyncze egzemplarze dirhemów, stąd brak pewności, czy skarby te można łączyć z omawianą grupą depozytów. W Szwecji odkryto je w Skanii oraz w prowincji Blekinge⁹⁵, w Norwegii zaś zarówno na południowo-wschodnim, jak i na zachodnim wybrzeżu — w dzielnicach Aust-Agder i Song og Fjordane⁹⁶. Zespoły skańskie B. Hårdh wyklucza z grupy najstarszych skarbów skandynawskich zawierających monety kufickie, zwłaszcza zaś depozyt z Lackalänga, w którym znaleziono ozdoby typowe dla X w.⁹⁷

Ten brak większej liczby znalezisk z początku IX w. został już dawno zauważony w skandynawskiej literaturze przedmiotu. Według M. Stenbergera kontakty z Europą Wschodnią nie odgrywały w tym czasie poważniejszej roli w życiu gospodarczym krajów skandynawskich⁹⁸. Dopiero po połowie IX, a zwłaszcza w początkach X w. miały one rozwinąć się na szerszą skalę. Podobny jest również pogląd sporej grupy badaczy radzieckich, którzy uważają, że bardziej masowy napływ monety arabskiej do Skandynawii został zapoczątkowany dopiero około 840 r.⁹⁹ Również w nauce niemieckiej wskazuje się na późną metrykę większości skandynawskich skarbów z IX w., przypadających głównie na drugą połowę tego stulecia¹⁰⁰.

Powstaje jednak pytanie, czy skromna liczba depozytów z początku IX w. uzasadnia wniosek negujący przenikanie do krajów skandynawskich srebra arabskiego szerszym strumieniem. Wniosek ten opiera się na założeniu o ścisłej zależności między zjawiskiem tezauryzacji a skalą napływu obcej monety. Skłonny byłbym raczej sądzić, na co zwracałem już uwagę omawiając skarby wschodnioeuropejskie, że istniała zależność odwrotna, tzn. że osłabieniu a nie uintensywnieniu związków handlowych towarzyszyło zjawisko deponowania

⁹⁴ Skarb z Østerhalne, odkryty już w 1887 r., opublikowany został dopiero w 1985 r.; patrz A. Kromann 1985, s. 53 nr 4.

⁹⁵ B. Hårdh 1976 (I), s. 21 nr 5, s. 36 nr 36, 38, s. 55 - 56 nr 85; patrz też listę skarbów datowanych na IX w. w niniejszym artykule.

⁹⁶ K. Skaare 1976, s. 144 nr 66, s. 157 nr 113; por. też katalog.

⁹⁷ B. Hårdh 1976 (II), s. 38 - 39.

⁹⁸ M. Stenberger 1958, s. 251.

⁹⁹ V. L. Janin 1956, s. 89; A. V. Arcichovskij 1966, s. 40; V. M. Potin 1970, s. 66 - 69; A. N. Kirpičnikov, G. S. Lebedev, V. A. Bulkin, I. V. Dubov, V. A. Nazarenko 1978, s. 69; 1980, s. 27 - 28, 32 - 33; G. S. Lebedev 1980, s. 94 - 95.

¹⁰⁰ J. Herrmann 1978 a, s. 195.

zasobów kruszcowych, sprowadzające się do wycofywania monety z obiegu. Pozostawiając jednak na uboczu tę złożoną i skomplikowaną sprawę, do dziś budzącą wiele kontrowersji¹⁰¹, warto tu zwrócić uwagę na dość powszechne występowanie w warstwach kulturowych osad skandynawskich datowanych na schyłek okresu Vendel i początki okresu wikińskiego monet arabskich z VIII i początków IX w. Znalaziono je nie tylko w ważniejszych ośrodkach życia gospodarczego ówczesnej Skandynawii — w szwedzkiej Birce¹⁰² i w norweskim Kaupang¹⁰³, ale i w mniejszych osiedlach rzemieślniczo-handlowych typu Helgö¹⁰⁴, poprzedzających kształtowanie się centrów wczesnomiejskich, a także w osadach o lokalnym jedynie znaczeniu, i to zarówno na terenie obecnej Szwecji¹⁰⁵, jak i w Norwegii¹⁰⁶. Sądzę więc, że w tym czasie moneta kuficka docierała nie tylko na Gotlandię, ale i do innych krajów zamieszkałych przez ludy normañskiej Północy, głównie chyba jednak do wschodniej Skandynawii, a stąd prawdopodobnie na zachód, między innymi w rejon dzisiejszego Oslo oraz na Półwysep Jutlandzki.

W grupie interesujących nas tu zespołów do najstarszych należą dwa skarby odkryte na Gotlandii w Hesselby (nr 41) i w Hammars (nr 42), datowane na lata po 792/93 i 802/803 r., oraz nieduży zespół z Østerhalne (nr 47 a) położony w północnej części Półwyspu Jutlandzkiego, liczący 8 monet, z których najmłodsza została wybita w 808 r. Z drugiego dziesięciolecia IX w. pochodzą dwa skarby gotlandzkie (Ockes, nr 43; Norrgårda, nr 44). W latach po 820 r. zostały zdeponowane dwa zespoły, jeden na terenie Gotlandii (Prästgården, nr 45), drugi w prowincji Uppland (Väsby, nr 47). Wreszcie zespół najmłodszy, pochodzący także z Gotlandii (Norrgårda II, nr 46), jest datowany na lata po 833 r. Podobną metrykę ma również mały depozyt odkryty na Wyspach Alandzkich (Hammarudda, nr 40). Z zestawienia tego wynika, że

¹⁰¹ R. Kiersnowski 1960, s. 426 i n.; Ch. Warnke 1968, s. 302 i n.; G. Hatz 1974, s. 143 i n.

¹⁰² U. S. Linder Welin 1973, s. 197 - 198. W rejonie portu w Birce monety omajjadzkie i wczesnoabbasydzkie odkryto w 4 dolnych warstwach kulturowych (VIII - XI). B. Ambrosiani (1973, s. 237 i n.) jedynie dwie najstarsze warstwy (XI i X) datuje na IX w. Warstwa XI miała powstać według niego około połowy IX w. Interesujące nas tu monety arabskie należałoby zatem wiązać z II falą napływu kruszcu arabskiego, przypadającą na około połowę IX stulecia. Nie wszyscy badacze szwedzcy zgadzają się z datowaniem zaproponowanym przez B. Ambrosianiego. B. Arrhenius (1978, s. 16) wiąże z IX w. zarówno warstwy XI i X, jak i wyżej zalegającą warstwę IX. Sądzę, że i to datowanie jest zbyt ostrożne. W świetle ceramiki słowiańskiej licznie znajdowanej w wyżej wymienionych warstwach kulturowych na IX w. skłonny byłbym datować warstwy VIII - XI. Stratygraficznie najstarszy poziom (warstwa XI) pochodzi niewątpliwie z początków IX w. Zespoły grobowe z Birki z monetami arabskimi związanymi z najstarszą falą napływu kruszcu orientального zestawili ostatnio S. G. Lebedev 1982.

¹⁰³ Zestawienie monet odkrytych w Kaupang publikują: Ch. Blindheim 1969, s. 16; K. Skaare 1976, s. 139 nr 48.

¹⁰⁴ W. Holmqvist 1961, s. 240 - 241; B. Malmer 1981, s. 8.

¹⁰⁵ B. Hårdh 1976 (I), s. 58 nr 101.

¹⁰⁶ K. Skaare 1976, s. 47, 149 nr 84.

jedynie dwa depozyty można ewentualnie łączyć z samymi początkami przenikania na Północ kruszcu srebrnego pochodzenia arabskiego, przypadającymi na ostatnie dziesięciolecie VIII i pierwsze lata IX w. Pozostałe skarby wiążą się z młodszym etapem dopływu monet kufickich, czyli z wyróżnioną powyżej falą I : b.

Jak sprawa ta przedstawia się w świetle analizy chronologicznego rozkładu monet? Niestety możliwości podjęcia tego rodzaju analizy są dość ograniczone, brak bowiem szczegółowych danych na temat zawartości tej grupy skarbów. Zaledwie o pięciu zespołach, pochodzących w większości z Gotlandii, mamy bogatszy zasób informacji¹⁰⁷. Wszystkie były to skarby zawierające niewielką liczbę monet, analizowana seria składa się zaledwie z 71 dirhemów. Histogram sporządzony dla tak krótkiej serii nie sprzyja wysuwaniu zbyt daleko idących wniosków, które mogą mieć jedynie wstępny, roboczy charakter. Zachowując należytą ostrożność we wnioskowaniu na pewne sprawy można już dziś zwrócić uwagę (ryc. 2). Niezmiernie charakterystyczny jest zwłaszcza wzrost krzywej chronologicznego rozkładu monet w latach 770 - 779, a następnie załamanie się jej toru w kolejnym dziesięcioleciu. Drugie, wyraźniejsze jeszcze maksimum przypada na lata 790 - 809. Z tych dwóch dziesięcioleci pochodzi największa liczba monet, ich odsetek wynosi prawie 34%. Dość wysoka jest również frekwencja emisji wybitych w drugim dziesiątku lat IX stulecia (12,68%), brak natomiast dirhemów z lat 820 - 829, niski jest ponadto udział monet z początku lat 830. W analizowanej serii najliczniej zatem są reprezentowane dirhemy z lat 790 - 819, stanowiące łącznie prawie połowę (46,48%) ogólnej liczby monet.

Porównanie tego wykresu z histogramem sporządzonym dla skarbów wschodniosłowiańskich najstarszej grupy chronologicznej prowadzi do dość interesujących spostrzeżeń (ryc. 2). Obok pewnych punktów zbieżnych w torach krzywych widoczne są również różnice w chronologicznym rozkładzie monet. Pierwsze maksimum w obydwu grupach depozytów przypada na lata 770. W skarbach skandynawskich monety z tego czasu notowane są jednak nieco rzadziej (14,08%) niż w zespołach wschodniosłowiańskich (19,16%). Na kolejne dziesięciolecie, czyli na lata 780 przypada natomiast spadek odsetka monet zarówno w skarbach skandynawskich, jak i ruskich. Nieco inny jest rozkład emisji z lat 790 - 819. Jak pamiętamy, w depozytach wschodniosłowiańskich II maksimum przypadało na pierwsze dziesięciolecie IX w., natomiast w omawianej grupie skarbów monety z lat 790 - 799 i 800 - 809 występują w identycznym odsetku. Zwraca ponadto uwagę brak w zespołach skandynawskich dirhemów wybitych w latach 820 - 829¹⁰⁸. Wszystkie te obserwacje pozwalają na sformułowanie następujących wniosków:

¹⁰⁷ B. Granberg 1966, s. 150; CNS IX - XI, 1977, s. 84 - 86 nr 9, s. 87 - 90 nr 10; 1982, s. 49 - 50 nr 6; A. Kromann 1985, s. 53 nr 4.

¹⁰⁸ Monet z lat 820 - 829 brak w analizowanych zespołach, w rzeczywistości jednak emisje z tego czasu, choć w znikomym stopniu, docierały do Skandynawii, na te bowiem lata są datowane dwa skarby (por. nr 45 i 47). Na brak dirhemów z tego dziesięciolecia na cmentarzysku w Birce zwrócił ostatnio uwagę G. S. Lebedev 1982, s. 152.

1. Najstarszy strumień monety orientalnej dotarł do Skandynawii, podobnie jak na obszary zasiedlone przez plemiona wschodniosłowiańskie, prawdopodobnie już u schyłku VIII i w początkach IX w. Relatywnie w stosunku do potoku srebra napływającego w fali I : b, strumień ten był zapewne słabszy niż na terenach Słowiańszczyzny Wschodniej.

2. Z bardziej masowym napływem kruszcu arabskiego do krajów skandynawskich należy liczyć się dopiero po 810/15 r., czyli w fazie I : b. Ten drugi etap w Skandynawii trwał chyba jednak krócej aniżeli w Europie Wschodniej. Przemawia za tym identyczny udział monet z lat 790 - 799 i 800 - 809. W zespołach ruskich emisje z pierwszego dziesiątka lat IX w. wystąpiły w najwyższym odsetku. W depozytach skandynawskich brak ponadto monet z lat 820 - 829. Wydaje się zatem, że u Normanów wcześniej niż na terenach wschodniosłowiańskich doszło do załamania się dopływu monet arabskich. Przypadało to zapewne już na lata 820.

3. Do krajów skandynawskich strumień srebra pochodzenia arabskiego docierał prawdopodobnie głównie dzięki pośrednictwu ośrodków północnej Rusi. W procesie dystrybucji kruszcu na Północ Bułgaria Nadwołżańska oraz Chazaria nie odgrywały praktycznie żadnej roli. Zasadnicza rozbieżność w torach krzywych chronologicznego rozkładu monet w skarbach skandynawskich oraz bułgarsko-chazarskich jest dobrą ilustracją tej tezy (ryc. 2). Wydaje się, że wielkość strumienia srebra docierającego do Skandynawii warunkowała aktywność gospodarczą Słowiańszczyzny Wschodniej. Retransmitowała ona kruszec srebrny jedynie w okresie koniunktury. Na przełomie pierwszego i drugiego ćwierćwiecza IX w. wraz z pojawieniem się pierwszych oznak kryzysu ośrodki północnej Rusi zablokowały dalszy eksport srebra na Północ, chociaż na tereny słowiańskie docierało ono nadal, co prawda słabszym już strumieniem. Rytm życia gospodarczego Słowiańszczyzny Wschodniej zaważył więc w sposób istotny na skali kontaktów z krajami skandynawskimi. Nie inaczej sprawa ta przedstawiała się również około połowy IX stulecia, kiedy to do Skandynawii dotarł kolejny potok monet arabskich. Do kwestii tej powrócę jeszcze w dalszych uwagach.

3.3. MŁODSZA FAŁA NAPŁYWU KRUSZCU ARABSKIEGO

W skład chronologicznie młodszej grupy skarbów skandynawskich z IX w. wchodzi 28 zespołów. Zdecydowaną ich większość (21 skarbów) odkryto w Szwecji, pozostałe pochodzą z Norwegii (3 skarby, w tym jeden domniemany), Danii (1 skarby) i Republiki Federalnej Niemiec (3 skarby). Listę tę uzupełniają cztery depozyty z Finlandii, ogółem zatem interesująca nas tu grupa obejmuje 32 zespoły. W porównaniu ze skromną liczbą 9 skarbów związanych z najstarszą falą napływu monety arabskiej jest to kolekcja wyjątkowo liczna, co dostrzeżono już dość dawno w literaturze przedmiotu. Był to, na co zwracałem już uwagę powyżej, argument, którym uzasadniano pogląd o późnej metryce

dopływu kruszcu orientального do krajów skandynawskich. Miało to nastąpić nie wcześniej niż w latach po 840 r.

Większość analizowanych skarbów odkryto na obszarze wschodniej Skandynawii (ryc. 4)¹⁰⁹. Wyrazne skupisko tworzą one na terenie Gotlandii. Pochodzi stamtąd aż 13 depozytów. Dalsze znane są głównie z wybrzeży wschodnioszwedzkich, z prowincji Uppland, Gästrikland, Södermanland i Småland, a także z Olandii. Bardziej już w głębi lądu znajduje się skarb z Hällestad w prowincji Östergötland. Do tej wschodniobałtyckiej grupy zaliczają się również dwa zespoły odkryte na wybrzeżach Finlandii oraz dwa skarby z Wysp Alandzkich. Większość tych znalezisk pochodzi z obszarów o żywszym tempie rozwoju gospodarczym¹¹⁰. Skupiają się one w bliższym i dalszym sąsiedztwie liczących się ośrodków wczesnomiejskich, wokół Birki położonej na wyspie Björkö, we wschodniej części jeziora Mälaren, Paviken pod Västergarn na zachodnim wybrzeżu Gotlandii, Köpingsvik na Olandii i Saltvik na Wyspach Alandzkich¹¹¹. Jeden skarb odkryto jednak również w zachodniej Szwecji, w prowincji Västergötland. Niewykluczone, że wiąże się on z dwoma zespołami norweskimi pochodzącymi z okolic Oslo, gdzie do około 900 r. znajdowała się znaczna osada rzemieślniczo-handlowa w Skiringssal (Kaupang), wspomniana w końcu IX w. przez wielmożę Ottara¹¹². Jeden zwarty zespół, być może skarb, znaleziono również na zachodnich wybrzeżach Norwegii, na których później — w pierwszej połowie X w. — dość często deponowano skarby zawierające srebrne monety arabskie¹¹³. Z około połowy IX w. pochodzą ponadto gromadne znaleziska dirhemów z terytorium wczesnośredniowiecznej Danii. Jeden skarb odkryto na wyspie Falster, trzy inne u nasady Półwyspu Jutlandzkiego, w tym dwa niedaleko ujścia rzeki Treene¹¹⁴, jeden zaś w Haithabu na terenie osady opuszczonej około 900 r.¹¹⁵ Te ostatnie cztery depozyty wchodziły w skład większego skupiska skarbów, obejmującego również północne Połabie.

Najstarsze skarby omawianej grupy chronologicznej zostały zdeponowane po 835 r. Są to dwa zespoły, z których jeden odkryto na Gotlandii (nr 46), drugi zaś w Norwegii — w prowincji Östfold (nr 65). Nieco liczniej są repre-

¹⁰⁹ Por. na ten temat P. H. Sawyer 1962, s. 107 - 108.

¹¹⁰ Dotyczy to zwłaszcza zespołów szwedzkich, w mniejszym stopniu fińskich, znalezionych poza terenem Wysp Alandzkich. Wybrzeża Finlandii w rejonie występowania skarbów nie należały w okresie wikingów do terenów szczególnie aktywnych pod względem osadniczym; patrz T. Seger 1984, s. 100 i n.

¹¹¹ Na temat wymienionych powyżej ośrodków wczesnomiejskich patrz M. Dreijer 1968, s. 12 - 16; H. Jankuhn 1971; P. Lundström 1974, s. 82 in.; 1981; B. Ambrosiani 1975, s. 58 in.; M. Stenberger 1977, s. 459 in.; L. Leciejewicz 1979, s. 115 in.

¹¹² Ch. Blindheim, R. L., Tollness 1972; Ch. Blindheim 1975, s. 49 in.; L. Leciejewicz 1979, s. 115 in.

¹¹³ M. Dolley, K. Skaare 1960, s. 8 ryc. 3; T. Sjøvold 1974, s. 378 in.

¹¹⁴ H. Jankuhn 1952, s. 91 in.

¹¹⁵ H. Steuer 1974, s. 42. Na temat Haithabu patrz ostatnio H. Jankuhn 1976; K. Schietzel 1981.

zentowane skarby datowane na lata 840. Dość interesujący jest ich rozrzut, spotyka się je w krajach zarówno wschodniej, jak i zachodniej strefy Bałtyku. Dwa zespoły pochodzą z Finlandii — z Wysp Alandzkich (nr 42 a, 44), dalsze dwa znaleziono na terenie wczesnośredniowiecznej Danii (nr 68, 69), a jedynie jeden na Gotlandii (nr 47). Inna jest dyspersja skarbów zdeponowanych w latach po 850 r. Skupiają się one przede wszystkim na terenie Szwecji (nr 48, 59, 59 a, 59 b, 60). Do tej grupy zalicza się jednak również niezmiernie interesujący skarb z Hon (nr 66), odkryty w południowej Norwegii. I ta seria depozytów nie jest zbyt liczna, składa się ona zaledwie z sześciu skarbów wraz z zespołem pochodzącym z Wysp Alandzkich (nr 43). Zdecydowana większość, bo aż 13 skarbów przypada na lata 860. Poza skarbem z Rantrum (nr 70) z pogranicza duńsko-saskiego oraz domniemanym depozytem z Torgård w Norwegii (nr 67), pozostałe koncentrują się na obszarach wschodniej Skandynawii. Licznie wystąpiły one zwłaszcza na Gotlandii (nr 49 - 51, 53, 54), dalsze pochodzą z Olandii (nr 62) oraz z wybrzeży wschodnioszwedzkich (nr 61, 63, 64). Jeden skarb odkryto ponadto w Finlandii (nr 45). Na kolejne dziesięciolecie, czyli na lata 870 - 879, przypada zaledwie pięć zwartych znalezisk monet arabskich, skupionych wyłącznie na Gotlandii (nr 52, 55 - 58).

Z powyższego przeglądu wynika, że u Normanów, podobnie jak u Słowian Wschodnich, większość skarbów omawianej grupy chronologicznej została zdeponowana w latach 860 - 869. Na terenach wschodniosłowiańskich tej wzmoczonej tezauryzacji kruszcu srebrnego towarzyszyło dość gwałtowne zahamowanie dopływu obcej monety. Powstaje pytanie, czy z podobnym zjawiskiem należy liczyć się również w Europie Północnej. Odpowiedzi na to pytanie dostarcza analiza chronologicznego rozkładu monet arabskich w skarbach skandynawskich. Zanim jednak bliżej omówię tę sprawę, nieco miejsca warto poświęcić wzmiankowanemu już zespołowi odkrytemu w miejscowości Hon, w norweskiej prowincji Buskerud. Skarb ten o wadze ponad 2,5 kg oraz niezmiernie interesującej zawartości został zdeponowany po 852 r.¹¹⁶ Wśród ozdób, przeważnie złotych, wystąpiła między innymi zapinka wywodząca się z karolińskiego kręgu kulturowego. Towarzyszyły im monety frankijskie i ich imitacje, a także jedna moneta anglosaska, wszystkie wybite w pierwszej połowie IX w. Listę monet uzupełniały: złota moneta rzymska z IV w., solidy bizantyńskie i 10 monet kufekich, w tym 9 dinarów z drugiej połowy VIII i pierwszej połowy IX w. oraz połączony dirhem wczesnoabbasydzki z 806/7 r. W literaturze przedmiotu sądzi się, że zespół ten powstał w wyniku kontaktów zachodniej Skandynawii z karolińską Europą¹¹⁷. Z Zachodu miały również dotrzeć złote monety arabskie znalezione w skarbie z Hon. Innego zdania jest P. H. Sawyer¹¹⁸, nie przekonuje jednak jego argumentacja. Kontekst, w którym

¹¹⁶ S. Grieg 1929, s. 182 i n.; K. Skaare 1966, s. 403 i n.; 1976, s. 134 - 135 nr 33; S. Suchodolski 1982, s. 153.

¹¹⁷ K. Skaare 1966, s. 404 i n.; G. Hatz 1974, s. 21, 25.

¹¹⁸ P. H. Sawyer 1962, s. 85 i n.

wystąpiły dinary w zespole z Hon uprawdopodobnia sugestię o ich dotarciu z kierunku zachodniego. Nie chodzi tu wyłącznie o obecność ozdób i monet karolińskich, niezmiernie charakterystyczne jest również wystąpienie solidów bizantyńskich, z których najmłodszy pochodzi z około 852 r. W strefie nadbałtyckiej w IX w. monety bizantyńskie należą do znalezisk niezmiernie rzadkich¹¹⁹, nieco więcej jest ich dopiero w X w., kiedy to przenikały one z Europy Wschodniej wraz ze strumieniem srebrnej monety samanidzkiej. Nie dotyczy to solidów i follisów bizantyńskich znajdujących w pojedynczych egzemplarzach w skarbach datowanych na IX stulecie. Docierały one chyba głównie z Zachodu poprzez ośrodki monarchii karolińskiej. Stamtąd napłynęły też zapewne miedziane monety bizantyńskie wchodzące w skład depozytu z IX w. odkrytego w Starogardzie wagryjskim¹²⁰. Wszystko to pozwala dinary z Hon wiązać raczej z drogą zachodnią. Z tego również kierunku dotarła prawdopodobnie większość nielicznych zresztą zł. tych monet arabskich znalezionych w Skandynawii¹²¹. Wniosek ten umacnia obecność dinarów w zespołach zachodnioeuropejskich przypadających już na koniec VIII i początki IX w.¹²² Do tej kwestii powrócę referując znaleziska monety orientальной na terenie Europy Zachodniej.

Histogram chronologicznego rozkładu monet wchodzących w skład interesującej nas tu grupy skarbów skandynawskich opracowano na podstawie opublikowanych ostatnio 4 depozytów gotlandzkich¹²³ oraz 2 zespołów ze szwedzkich prowincji Uppland¹²⁴ i Västergötland¹²⁵. Analizowana seria składa się z 776 monet (ryc. 2). Podobny wykres, opublikowany później przez P. H. Sawyera i I. Janssona¹²⁶, sporządził S. Bolin, który zestawiał 1254 monety pochodzące z 4 skarbów szwedzkich¹²⁷. Mimo różnic w liczebności serii, krzywe

¹¹⁹ E. Gąssowska 1979, s. 53 i n., tabl. VI, mapa III.

¹²⁰ G. Hatz 1956, s. 64; L. Leciejewicz 1968, s. 24 przyp. 21; E. Gąssowska 1979, s. 54, 62, tabl. VI nr 7.

¹²¹ Na temat złotych monet w Skandynawii patrz U. S. Linder Welin 1964, s. 5 i n.; K. Skaare 1966, s. 405; nowsze znaleziska publikuje B. Malmer 1973/74, s. 172 - - 173.

¹²² J. Duplessy 1956, s. 121 nr 2, 122 nr 6, 7.

¹²³ CNS IX - XI, 1975, s. 115 - 130 nr 30; 1982, s. 31 - 37 nr 7, s. 130 - 136 nr 19; 1982 a, s. 115 - 130 nr 30.

¹²⁴ P. H. Sawyer 1962, s. 216 ryc. 14 a; U. S. Linder Welin 1938, s. 115 - 122.

¹²⁵ O. Montelius 1873, s. 169 i n.

¹²⁶ P. H. Sawyer 1962, s. 216 ryc. 14 b; I. Jansson 1962, s. 32 ryc. 1 a.

¹²⁷ Ostatnio B. E. Hovén (1982) szczegółowo przebadał w przedziałach 5-letnich chronologiczny rozkład monet arabskich w skarbach szwedzkich datowanych na IX w. Są to w przewadze zespoły związane z II falą napływu kruszcu orientального. Analizowana seria obejmowała ponad 3000 monet, była zatem czterokrotnie liczniejsza od kolekcji prezentowanej w niniejszej pracy. Mimo tak znacznej różnicy w liczebności, wyniki uzyskane przez B. E. Hovén w zasadniczym zrębie pokrywają się z naszą oceną skarbów szwedzkich. Struktura nielicznych jedynie zespołów różni się od struktury uznanej przez nas za charakterystyczną dla depozytów szwedzkich. Są to m.in. skarby odkryte w Oxarve (nr 47; B. E. Hovén 1982, s. 206 nr 4), Lilla Vågome (nr 51; B. E. Hovén 1982, 209 nr 11) i Bölske (nr 57; B. E. Hovén 1982, s. 208 - 210 nr 12). We wszystkich tych

obydwu histogramów mają tory w zasadzie pokrywające się, nieco inny jest jedynie rozkład w czasie najstarszej warstwy monet z pierwszej połowy VIII w. Pierwsze wyraźne maksimum przypada na lata 770 - 779, drugie natomiast na pierwsze dziesięciolecie IX stulecia, ostatnie zaś, trzecie już z kolei, na lata 860 - 869. Później krzywa liczebności gwałtownie załamuje się, w równie gwałtowny sposób musiał też ulec zahamowaniu napływ monety kufickiej.

Wykres ten powiela w zasadzie histogram rozkładu monet w skarbach wschodniosłowiańskich o podobnych współrzędnych chronologicznych. Na tę zbieżność dawno już zwrócił uwagę S. Bolin, ostatnio zaś kwestię tę szczegółowo zreferował P. H. Sawyer¹²⁸. Zaskakują jednak wnioski obydwu uczonych. Można się było spodziewać, że wskażą oni przede wszystkim na rolę Rusi jako pośrednika w dystrybucji srebra arabskiego do Skandynawii. Przyjęcie takiej wykładni osłabiłoby założenia normanistycznego kierunku w mediewistyce europejskiej, w interpretacji wykresów idą oni zatem w innym kierunku. Uważają mianowicie, że srebro arabskie do krajów skandynawskich docierało głównie poprzez ośrodki Bułgarii Kamskiej szlakiem wołżańskim, omijającym jakoby terytoria zasiedlone przez Słowian Wschodnich, na Ruś zaś przede wszystkim szlakami handlowymi przechodzącymi przez państwo Chazarów. Zbieżności w wahaniami krzywych rozkładu monet tłumaczą sytuacją panującą w cyrkulacji kruszcu na rynkach kalifatu, którego mennice w różnych okresach działały z mniejszą lub większą aktywnością. Trudno zgodzić się z taką argumentacją. Wiemy już, że emisje bardzo rzadko notowane w skarbach skandynawskich i wschodniosłowiańskich przenikały do ośrodków Bułgarii Nadwołżańskiej. Były one więc bite w mennicach arabskich, powinny też znaleźć się w depozytach odkrytych na terenie Skandynawii, o ile kontakty zamieszkujących tam ludów z arabskim Wschodem odbywałyby się bez udziału wczesnomiejskich osiedli Słowian Wschodnich. Struktura skarbow skandynawskich różni się jednak od struktury zespołów pochodzących z obszarów gospodarczej penetracji Bułgarii Nadwołżańskiej, ich skład odpowiada natomiast zawartości depozytów ruskich. Ponadto wiadomo obecnie, że północny odcinek arterii wołżańskiej przechodził przez obszary zasiedlone głównie przez wschodniosłowiańskie plemiona Słowenów i Krywiczów, jej odnoga przecinająca terytoria ugrofińskich Wesów (Šeksna-Svir), choć w tym czasie zapewne już czynna, praktycznie nie odgrywała nadal większego znaczenia¹²⁹. Dopływ monety arabskiej do Skandynawii to zatem przede wszystkim rezultat kontaktów normańsko-ruskich¹³⁰. Ruś północna była głównym pośrednikiem w dystrybucji kruszcu srebrnego do krajów skandynawskich. Rytm

zespółach w wysokim odsetku wystąpiły monety z lat 780 - 789, co zbliża je do skarbow chazarsko-bułgarskich; por. dalsze uwagi w przyp. 133.

¹²⁸ P. H. Sawyer 1962, s. 106 - 107.

¹²⁹ Por. na ten temat uwagi zamieszczone w drugiej części niniejszego artykułu.

¹³⁰ Stwierdzenie to nie stoi w opozycji do informacji źródeł pisanych potwierdzających pobyt kupców normańskich w osiedlach miejskich Chazarii i Bułgarii Kamskiej oraz w miastach muzułmańskich.

życia gospodarczego ośrodków wschodniosłowiańskich wywarł trwale piętno na ekonomice ludów normañskiej Północy, zwłaszcza zaś tam, gdzie wcześniej zaistniały warunki sprzyjające powszechnej recepcji kruszcu srebrnego. Tak w każdym razie wszystkie te kwestie rysują się w świetle analizy porównawczej struktury skarbów skandynawskich i wschodniosłowiańskich.

Nie sądzę też, aby rację miał G. S. Lebedev, który uważa, że kontyngenty srebra arabskiego docierające do Skandynawii w dużym stopniu pochodziły z rabunkowych wypraw Normanów, którzy po wykonaniu zadań wojskowo-politycznych wyznaczonych przez środki dyspozycyjne władzy Rusi Kijowskiej kierowali się na Południe, skąd szlakiem wołżańskim wracali do swej skandynawskiej ojczyzny z bogatymi łupami pochodzącymi z grabieży miast muzułmańskich¹³¹. Tej formie działalności Wikingów wspomniany badacz przypisuje rolę najistotniejszą, ważniejszą od kontaktów o charakterze handlowym. Trudno zgodzić się z tą hipotezą¹³², pozostaje ona w zasadniczej sprzeczności z wynikami przedstawionej powyżej analizy struktury skarbów skandynawskich i wschodniosłowiańskich.

Powstaje jednak pytanie, czy kontakty krajów skandynawskich z arabskim Wschodem to głównie rezultat związków z ośrodkami gospodarczymi północnej Rusi? Warto tu zwrócić uwagę na pewne różnice w torach krzywych na obydwu porównywanych wykresach (ryc. 2). W skarbach wschodniosłowiańskich wśród monet wybitych w pierwszej połowie IX stulecia najrzadziej spotyka się emisje z lat 830 - 839, natomiast w depozytach skandynawskich z lat 820 - 829. Na tę różnicę wskazywałem powyżej omawiając problem napływu najstarszego strumienia monety arabskiej do krajów Europy Północnej. Skłonny byłem wówczas przypuszczać, że fala kruszcu srebrnego docierająca do Skandynawii w początkach IX w. załamała się nieco wcześniej niż na terenach historycznej Rusi. Obecnie analizowane histogramy prowadzą do podobnych wniosków.

Nie są to jedyne różnice. W skarbach skandynawskich zwraca również uwagę stosunkowo wysoki odsetek monet z lat 830 - 849. Interesujące, że w zespole z Önum z lat po 850/51 r., składającym się co prawda z kilkunastu zaledwie monet o znanej dacie emisji, dirhemy z lat 830 - 839 tworzyły największe skupienie. Może u schyłku drugiej ćwierci IX w. powinien procent monet arabskich docierać do Skandynawii bezpośrednio z Bułgarii Nadwołżańskiej. W tym przypadku podmiotem wymiany musiałyby być kupiec normański, działający niezależnie, luźno jedynie związany z osiedlami wczesnomiejskimi Sło-

¹³¹ G. S. Lebedev 1982, s. 158 i n.

¹³² Ujęcie G. S. Lebedeva nawiązuje, chociaż w zmodyfikowanej postaci, do teorii mówiącej, że znaczna część srebra arabskiego znajdowanego w Skandynawii pochodzi z rabunkowych napadów Wikingów; por. H. Arbman 1937, s. 17. Inaczej widzi te sprawy M. Stenberger (1958, s. 352 przyp. 2), który w wóz srebra arabskiego wiąże przede wszystkim z wymianą handlową. Część kruszcu docierała również w postaci danin, których wysokość ocenia się jednak zbyt przesadnie. Zwrócił na to uwagę V. M. Potin (1970, s. 69).

wian Wschodnich. Jest to oczywiście robocza hipoteza, którą będzie można zeryfikować po opublikowaniu kolejnych tomów katalogu skarbów szwedzkich¹³³. Ważna byłaby również pełna publikacja depozytów monet arabskich z terytorium Danii i RFN, skąd są znane skarby o równie wczesnej metryce, datowane na lata po 846 i 848 r. Sprawa jest tym bardziej interesująca, ponieważ w zespołach duńskich z X w., zawierających nieliczne monety z pierwszej połowy IX w., dirhemy z lat 820 - 830 występują w dość wysokim odsetku. Ten najstarszy potok srebra arabskiego związany z II falą docierał zatem być może nie tylko do Szwecji, ale i w rejon zachodniego Bałtyku. Za istnieniem w tym czasie bezpośrednich kontaktów Danii z Europą Wschodnią zdaje się przemawiać odkrycie w okolicach Gniezdowa monety nordyjskiej wybitej około 825 r. w Hedeby¹³⁴. Później wraz z ożywieniem tętna życia gospodarczego u plemion wschodniosłowiańskich, po kryzysie w końcu lat trzydziestych IX w., te domniemane bezpośrednie kontakty Szwecji, a być może i Danii z Bułgarią Kamską uległy prawdopodobnie ograniczeniu, stały zaś dopływ kruszców arabskiego do krajów skandynawskich zabezpieczały głównie osiedla wczesnomiejskie północnej Rusi, która w dużych ilościach retransmitowała srebro orientalne na Północ. Skalę tego eksportu dobrze ilustruje wysoki udział w skarbach skandynawskich dirhemów wybitych w latach 840 - 870, wynoszący ponad 30% ogółu sklasyfikowanych monet, podczas gdy w zespołach wschodniosłowiańskich odsetek ten dochodzi zaledwie do 20%. W tym czasie do Skandynawii, równoległe z najmłodszą warstwą monet, docierały również emisje starsze z VIII i początków IX w. Wskazują na to różnice w ich chronologicznym rozkładzie w starszej i młodszej grupie skarbów z IX w. (ryc. 2). W tych ostatnich przeważają emisje z lat 800 - 809, w starszych zaś — jak pamiętamy — największe skupienie dirhemów stwierdzono w przedziale lat 790 - 809. Część monet z pierwszego dziesięciolecia IX w. musiała zatem dotrzeć do Skandynawii w połowie tego stulecia.

Wreszcie sprawa chronologii II fali strumienia srebra orientalnego przenikającego do krajów Europy Północnej. Należy ją chyba datować dość podobnie jak na obszarach wschodniosłowiańskich. Nie jest jednak wykluczone, że początki tego młodszego potoku kruszców przypadają w Skandynawii na okres nieco wcześniejszy. Mogło do tego dojść jedynie w warunkach istnienia bezpośrednich kontaktów ludów nordyjskich z ośrodkami Bułgarii Kamskiej. Nawiązanie takich bezpośrednich związków, jak stwierdziłem powyżej, wydaje się dość prawdopodobne.

¹³³ Hipotezę tę potwierdzają opublikowane ostatnio wyniki analizy chronologicznego rozkładu monet w IX-wiecznych skarbach szwedzkich; por. B. E. Hovén 1982. W kilku skarbach (Hovén 1982, nr 2, 4, 7, 9, 12, 13) relatywnie w wysokim odsetku wystąpiły emisje z lat 830 - 839. Interesujące są zwłaszcza te zespoły, w których równocześnie odnotowano w większej liczbie monety z lat 780 - 789. Skarby te mogą być śladem bezpośrednich kontaktów ośrodków skandynawskich z Bułgarią Nadwożańską.

¹³⁴ G. S. Lebedev, V. A. Bulkin, V. A. Nazarenko 1975, s. 169. Na temat pochodzenia tego typu monet patrz B. Malmer 1966, s. 246 i n.

4. SŁOWIAŃSZCZYzna NADBAŁTYCKA

4.1. NAJSTARSZA FAŁA NAPIYWU KRUSZCU ARABSKIEGO

Nie tak dawno jeszcze sądzono, że najstarsza fala kruszcu srebrnego pochodzenia arabskiego dotarła na południowe wybrzeże Bałtyku najwcześniej około połowy IX stulecia¹³⁵. Wcześniej jednak pogląd ten poddano gruntownej rewizji¹³⁶, dziś już uważa się dość powszechnie, że najstarszy strumień srebra kufickiego osiągnął ziemie zachodniosłowiańskie w początkach IX w.¹³⁷ Z tą pierwszą falą można łączyć szereg znalezisk z północnego Połabia oraz z Pomorza Zachodniego (ryc. 1). Są to przede wszystkim skarby, reprezentowane przez szereg zespołów, ale również kolekcje monet z warstw kulturowych osad i grodów, wreszcie znaleziska grobowe. Jeden skarb znaleziono w miejscowości Rugard (nr 51) na Rugii, trzy dalsze pochodzą z ziem zasiedlonych we wczesnym średniowieczu przez północnych Wieletoń, w tym aż dwa odkryto na terytorium utożsamianym z siedzibami Dołężan (Neubrandenburg, nr 50; Penzlin, nr 48). Na Pomorzu skarby tej grupy chronologicznej w liczbie dwóch zespołów wystąpiły wyłącznie w rejonie kołobrzeskim (Grzybowo, nr 56; Kretomino, nr 57). Z bliższych i dalszych okolic Kołobrzegu pochodzą też wszystkie znane dotąd zarówno osadnicze (Bardy, Kędrzyno, Lubieszewo), jak i grobowe (Świelubie) znaleziska monet arabskich związanych z najstarszą falą napływu srebra kufickiego na południowe wybrzeża Bałtyku¹³⁸.

Jak wynikałoby z tego przestrzennie dość ograniczonego zasięgu znalezisk, w tym czasie nie wszędzie na obszarze Słowiańszczyzny nadbałtyckiej zaistniały warunki sprzyjające recepcji kruszcu srebrnego. Liczyć się z tym należy głównie tam, gdzie stosunkowo wcześniej dochodziło do tworzenia się zrębów wczesnofeudalnych stosunków społeczno-ekonomicznych. W VIII i w początkach IX w. szczególną aktywność gospodarczą przejawiały plemiona północnowieleskie, stanowiły one zarazem liczącą się siłę polityczną u wschodnich rubieży monarchii karolińskiej¹³⁹. W tym czasie powstały tam pierwsze osiedla rzemieślniczo-handlowe, ściśle związane z rozwojem gospodarczym całej strefy nadbałtyckiej¹⁴⁰. Tego typu osiedle odkryto ostatnio nad dolną Pianą w Menzlin koło Anklam. Obok Słowian zamieszkiwali tam również Skandynawowie, chowający swych zmarłych na pobliskim cmentarzysku ciałopalnym w grobach z obstawami kamiennymi, między innymi w kształcie łodzi¹⁴¹. Już w dru-

¹³⁵ R. Kiersnowski 1960, s. 122.

¹³⁶ R. Kiersnowski 1960 a, s. 1 in.; 1961, s. 169; 1964 a, s. 90.

¹³⁷ K. Ślaski 1969, s. 39; L. Leciejewicz 1970, s. 213 in.; 1976, s. 132; *Atlas* 1982, s. 10 - 11.

¹³⁸ W. Łosiński 1961, s. 41 - 43; 1966, s. 176 - 179; 1972, s. 241 in., tabl. XIV; J. Piniński 1970, s. 668.

¹³⁹ W. Łosiński 1979, s. 13 in.; 1983, s. 117 - 118.

¹⁴⁰ L. Leciejewicz 1969, s. 185 in.; 1976, s. 136 in.; 1976 a, s. 41 in.; J. Herrmann 1977, s. 15 in.; 1978 a, s. 191 in.; 1982, s. 96 in.; 1984, s. 91 in.

¹⁴¹ U. Schoknecht 1977.

giej połowie VIII w. podobna osada funkcjonowała także w Ralswiek na Rugii, gdzie przebywali liczni kupcy i rzemieślnicy różnych specjalności, w tym również przybysze z Północy¹⁴². Na Pomorzu zaś, w okolicach Kołobrzegu, u schyłku VIII i w początkach IX w. doszło do powstania kilku lokalnych ośrodków rzemiosła i wymiany, które poprzedziły uformowanie się w drugiej połowie IX w. wczesnomiejskiego zespołu osadniczego u ujścia Parsęty¹⁴³. I tam zatem należy liczyć się z szybszym rytmem przemian gospodarczych, czemu w toku wymiany handlowej towarzyszyło prawdopodobnie posługiwanie się srebrną monetą arabską, o czym zdają się świadczyć wzmiankowane już ułamki dirhemów dość powszechnie znajdowane w warstwach osadniczych oraz w zespołach grobowych¹⁴⁴.

Wydaje się, że najstarszy strumień monety arabskiej nie dotarł jednocześnie na północne Połabie i na Pomorze Zachodnie w rejon Kołobrzegu. Wcześniej osiągnął on prawdopodobnie ziemie zasiedlone przez północnych Wieleτών. Stamtąd pochodzą przede wszystkim najstarsze depozyty interesującej nas tu grupy chronologicznej, datowane na schyłek VIII (Penzlin, po 798/99 r.) i początki IX w. (Prerow-Darss, po 803 r.). Ze względu na wczesną metrykę zespoły te można łączyć z pierwszym etapem przenikania w rejon rozsiedlenia Słowian nadbałtyckich kruszcu srebrnego pochodzenia arabskiego, czyli z tzw. falą I : a. W tym samym czasie dotarły również, co starałem się wykazać powyżej, najstarsze monety kufiekie do krajów skandynawskich. Pozostałe skarby zachodniosłowiańskie, w tym także depozyty z okolic Kołobrzegu, zostały zdeponowane najwcześniej po 815 r. Potok srebra na Pomorze w stosunku do strumienia połabskiego był zatem prawdopodobnie nieco młodszej daty i łączył się przede wszystkim z falą I : b.

Dalszych ciekawych informacji dostarcza analiza chronologicznego rozkładu monet w zespołach zachodniosłowiańskich. Ich wspólną cechą jest niestety mała waga, składają się one z niewielu monet, co nie sprzyja pogłębionej analizie torów krzywych. Łącznie z sześciu skarbów bliższe dane mamy zaledwie o 62 dirhemach. Jest to seria niezmiernie krótka, liczebnie jednak prawie że identyczna z kolekcją ze Skandynawii. W skarbach zachodniosłowiańskich monety z drugiej połowy VIII i początków IX w. stanowią podstawowy składnik zespołów (ryc. 2). Najliczniej są reprezentowane emisje z lat 770 - 779 (24,19%), w dość wysokim odsetku występują również dirhemy z lat 760 - 769. Udział monet wybitych w tych dwóch dziesięcioleciach przekracza 35% ogółu analizowanej serii. Na lata 780 przypada wyraźne załamanie się krzywej frekwencji. W dwóch następnych dziesiątkach lat (790 - 809) jej tor osiąga

¹⁴² J. Herrmann 1978, s. 163 i n.; 1984, s. 92 i n.; 1984 a, s. 128 i n.; Na temat pobytu Skandynawów w Ralswiek patrz też D. Warnke 1981, s. 159 i n.

¹⁴³ W. Łosiński 1972, s. 234 i n.

¹⁴⁴ Zwraca natomiast uwagę brak, jak dotąd, zwartych znalezisk wczesnych monet arabskich z okolic Wolina i Szczecina, gdzie wcześniej doszło do uformowania się wczesno-sredniowiecznych osiedli miejskich; patrz L. Leciejewicz 1974, s. 209 i n.; E. Cnotliwy, L. Leciejewicz, W. Łosiński 1983; W. Filipowiak 1974, s. 190 i n.

kolejne maksimum (II), ogółem ponad 40% monet mieści się w tym przedziale czasu. Emisje najmłodsze to dirhemy z lat 810 - 818/19.

Dwie sprawy zwracają tu szczególną uwagę, a mianowicie: 1) wysoki odsetek monet z lat 770 - 779 oraz 2) brak dirhemów z trzeciego i początków czwartego dziesiątka lat IX w. Ta druga cecha zbliża zespoły zachodniosłowiańskie do skarbów skandynawskich, natomiast obydwie te grupy różni od depozytów ruskich, w których występują — aczkolwiek w niewysokim odsetku — emisje z lat 820 - 833. Najpewniej zatem mniej więcej jednocześnie doszło do ograniczenia, a może raczej zahamowania dopływu srebra arabskiego do krajów strefy nadbałtyckiej. W czasie poprzedziłoby to załamanie się po 833 r. I fazy kontaktów Słowian Wschodnich z Chazarią i Bułgarią Nadwołżańską.

Są jednak również widoczne dość istotne różnice w składzie depozytów zachodniosłowiańskich i skandynawskich. W pierwszych w zdecydowanie wyższym odsetku spotyka się dirhemy z lat 770 - 779, pochodzące z I maksimum. W stosunku do liczby emisji z II maksimum jest ich znacznie więcej niż w zespołach skandynawskich. Relatywnie dość wysokie, inaczej niż w przypadku normańskiej Północy, musiały być zatem kontyngenty srebra docierające na wybrzeża Słowian nadbałtyckich już w fazie I : a. Jeżeli tak było w istocie, wówczas można by sądzić, że kruszec srebrny ze Wschodu arabskiego docierał do osiedli słowiańskich niezależnie od potoku dirhemów przenikających do krajów skandynawskich. Hipoteza ta korespondowałaby z domysłami tych badaczy, którzy utrzymują, że kontakty Słowian Zachodnich z ośrodkami północnej Rusi miały charakter bezpośredni¹⁴⁵, a nawet, że w tym czasie były one bardziej intensywne od związków gospodarczych Skandynawii ze Słowiańszczyzną Wschodnią¹⁴⁶.

Jest również inna, niemniej prawdopodobna możliwość wyjaśnienia różnic w rozkładzie chronologicznym monet w obydwu grupach skarbów. Obecność w zespołach słowiańskich w tak wysokim odsetku emisji z lat 770 - 779 może mianowicie wskazywać na istnienie pośrednika w wymianie między Rusią a Słowiańszczyzną nadbałtycką. Pośrednikiem tym byłby kupiec normański, który na rynki słowiańskie dostarczałby głównie dirhemy znajdujące się już w obiegu na gruncie skandynawskim, a zatem przede wszystkim monety starsze, w bardziej zaś ograniczonym zakresie wykorzystywałby w procesie wymiany masę monetarną docierającą dopiero z ziem wschodniosłowiańskich¹⁴⁷. Taka interpretacja histogramów dobrze tłumaczyłaby tę dość specyficzną strukturę skarbów z południowego wybrzeża Bałtyku. Nie należy jednak zapomi-

¹⁴⁵ K. Ślaski 1954, s. 250; 1969, s. 163; R. Kiersnowski 1960, s. 112 - 113; G. Labuda 1964/1975 (II), s. 118; J. Herrmann 1978, s. 168 - 170; 1978 a, s. 195; L. Leciejewicz 1979, s. 180; 1980, s. 237 - 238.

¹⁴⁶ J. Herrmann 1978 a, s. 195.

¹⁴⁷ Takie widzenie tej kwestii nawiązywałoby do tezy R. Jakimowicza (1933, s. 110 - 113) o rozprzestrzenianiu się monety arabskiej na ziemiach polskich dzięki pośrednictwu Skandynawii; patrz też J. Kostrzewski 1962, s. 306; 1966, s. 151; J. Kostrzewski, W. Chmielewski, K. Jażdżewski 1965, s. 338 - 339; F. Kmietowicz 1968, s. 65 i n.; 1972, s. 65 i n.

nać o tym, że zarówno serie skandynawskie, jak i zachodniosłowiańskie składają się z małej liczby monet, nie można tym samym wykluczyć pewnej przypadkowości w ich rozkładzie chronologicznym. Sprawa nie jest jednoznaczna, nadal obracamy się tu w sferze domysłów i hipotez, które należy skontrolować opierając się na innych kategoriach źródeł. Do kwestii tej powrócę jeszcze w ostatniej części artykułu.

4.2. MŁODSZA FAŁA NAPŁYWU SREBRA ARABSKIEGO

Z młodszą falą napływu srebra orientalnego na południowe wybrzeże Bałtyku wiążą się zaledwie cztery depozyty, w większości skupione na północnym Połabiu. W tej grupie do najstarszych należy skarb odkryty w czasie systematycznych badań wykopaliskowych prowadzonych w miejscowości Ralswiek na Rugii¹⁴⁸. Jest on datowany na lata po 842 r., stanowi zatem chronologiczny odpowiednik dwóch depozytów duńskich pochodzących z pobliskiej wyspy Falster (nr 68) oraz z Półwyspu Jutlandzkiego (nr 69). Pozostałe zespoły zachodniosłowiańskie przypadają na trzecie ćwierćwiecze IX stulecia (ryc. 4). Znalezione je w Pinnow (nr 72) u ujścia Piany na terytorium północnowielkim, w Wieschendorf (nr 73) na obszarze obodrzyckim, wreszcie w Karnicach (nr 74) nad Regą na polskim Pomorzu.

Wspomniany skarb z Ralswiek na Rugii, jeden z największych na słowiańskim wybrzeżu Bałtyku, o wadze 2750 g, nie doczekał się jeszcze pełnej publikacji¹⁴⁹. Nie można go zatem wykorzystać w dalszej analizie. Z pozostałych depozytów pochodzi ponad 230 dirhemów o znanej dacie emisji¹⁵⁰. Jest to kolekcja blisko czterokrotnie liczniejsza od zbioru monet wchodzących w skład skarbów najstarszej grupy chronologicznej. Dalsze wnioski będą zatem opierać się na dość dobrej podstawie źródłowej.

Podstawowym składnikiem interesujących nas tu zespołów są monety wybite w drugiej połowie VIII i w dwóch pierwszych dziesięcioleciach IX w. (ryc. 2). Ponad 80% dirhemów pochodzi z tego czasu. I maksimum przypada na lata 770, emisje skupione w tym przedziale czasu są reprezentowane przez ponad 14% ogółu monet. W wyższym jeszcze odsetku występują dirhemy z lat 800 - 809 (II maksimum), ich udział przekracza 25%. Na kolejne dwa dziesięciolecia przypada gwałtowny spadek frekwencji monet do około 1% w latach 830 - 839. Od tego momentu krzywa rozkładu, silnie spłaszczona, utrzymuje się na niskim poziomie około 1% aż do lat 870. Nieznaczne wahnięcia toru krzywej w górę stwierdzono jedynie w przedziale lat 860 - 869. Na ten okres w skarbach ruskich i skandynawskich przypadało III maksimum. W depozytach Słowian nadbałtyckich monety z lat 840 - 870 stanowią zaledwie nieco ponad 3%.

Jest to odsetek bardzo niski, cecha ta nadaje też swoiste piętno zespołom

¹⁴⁸ J. Herrmann 1978, s. 168 - 170; 1984; s. 95.

¹⁴⁹ CAQ 2, 1979, s. 108 nr 41/291.

¹⁵⁰ Informacje na ten temat zebrano z następujących prac: Inw. 2, 1959, s. 55 - 56 nr 67, s. 81 - 82 nr 123; J. Štěpková 1962, s. 131 i n.

zachodniosłowiańskim. Zgoła odmienna, jak pamiętamy, była struktura skarbów wschodniosłowiańskich i skandynawskich. W kolekcjach ruskich monety z lat 840 - 870 stanowiły blisko 20% ogółu wchodzących w ich skład dirhemów, w skarbach skandynawskich odsetek ten był jeszcze wyższy i wynosił ponad 30%. Jedynie w rozkładzie chronologicznym starszej warstwy monet z drugiej połowy VIII i początków IX w. skarby Słowian Zachodnich powielają struktury depozytów ze Skandynawii i Rusi. Wszystko to zdaje się eliminować Słowiańszczyznę nadbałtycką z listy liczących się importerów srebra arabskiego w połowie IX w., to jest w II fazie przenikania monet kufickich do krajów strefy nadbałtyckiej. Na liście tej ostałaby się jedynie Skandynawia. Wniosek ten zachowuje swą aktualność również wówczas, gdy przyjmiemy, że w tym okresie na ziemi słowiańskiej docierała także starsza moneta arabska z drugiej połowy VIII i początków IX w. Wskazują na to różnice w rozkładzie chronologicznym emisji z tego czasu w skarbach zachodniosłowiańskich związanych z I i II falą. W pierwszych, jak pamiętamy, największe skupienie monet przypadło na lata 770, w drugich zaś koncentrują się one głównie w przedziale lat 800 - 809.

Obraz ten nie w pełni koresponduje z aktualną wiedzą na temat sytuacji gospodarczej Słowiańszczyzny nadbałtyckiej w połowie IX stulecia. Była to przecież doba utrwalania się zrębów stosunków wczesnofeudalnych i tworzenia się, zwłaszcza na Pomorzu Zachodnim, osad o wczesnomiejskim charakterze, zwartej i regularnej zabudowie, ważnych centrów rzemiosła i daleko siężnej wymiany¹⁵¹. W tym czasie nastąpiło również znaczne nasilenie procesów osadniczych widoczne w gęstniejącej sieci osad i w zasiedleniu nowych terenów¹⁵². Towarzyszyła temu przebudowa struktur przestrzennych osadnictwa, związana z zanikiem dużych osad obronnych zamieszkałych przez ogół członków wspólnot sąsiedzkich i kształtowaniem się mniejszych silnie umocnionych gródków — siedzib możnych wraz z czeladzią i drużyną¹⁵³. Procesy te mogły dokonać się jedynie przy znacznym udziale czynnika politycznego wyższego rzędu, realizującego aspiracje plemienną góry społecznej. Musiały zatem być to czasy wewnętrznych niepokojów i rywalizacji o władzę, która prowadziła do powstania naczelnych osad plemiennych¹⁵⁴, najczęściej pełniących również funkcję głównych ośrodków gospodarczych. Z umocnieniem się tych nowych wczesnofeudalnych struktur społeczno-gospodarczych i form plemienną organizacją terytorialno-polityczną nie należy jednak liczyć się wcześniej niż w drugiej połowie IX w., najpewniej dopiero u schyłku tego stulecia. W płaszczyźnie gospodarczej zapoczątkowało to okres kolejnego ożywienia, któremu mógł towarzyszyć wzmożony dopływ monety arabskiej, związany z ekspansją na Północ emisji samanidzkich.

¹⁵¹ L. Leciejewicz 1962; 1969, s. 187 i n.; 1976 a, s. 42 i n.; W. Łosiński 1973, s. 184 i n.

¹⁵² W. Łosiński 1982, s. 33 i n.; 1983, s. 109 i n.

¹⁵³ W. Łosiński 1972, s. 299 i n.

¹⁵⁴ W. Łosiński 1982, s. 194 - 195.

Tak było zapewne na Pomorzu Zachodnim, zwłaszcza w pasie nadmorskim. Na północnym Połabiu sprawa ta przedstawiała się być może nieco inaczej. Tam w połowie IX w., przede wszystkim u północnych Wioletów, nastąpiło wyraźne osłabienie tętna życia gospodarczego, gdzieś powiązane z rozpadem dotychczasowych jednostek plemiennych i wyludnieniem się niektórych okolic¹⁵⁵. Towarzyszyło temu załamanie się aktywności politycznej plemion wieleckich¹⁵⁶. W tych warunkach mogło dojść do zerwania kontaktów gospodarczych z innymi ludami, a może tylko do ograniczenia ich skali, przejawiające się w zubożeniu przenikającego w tym czasie strumienia kruszcu pochodzenia arabskiego. Interesujące, że najpewniej już w drugiej połowie IX w. osada w Menzlin nad Pianą chyliła się zwolna ku upadkowi¹⁵⁷, mniej więcej współcześnie zmieniło również swój charakter osiedle wczesnomiejskie w Ralswiek na Rugii¹⁵⁸. Nie wszędzie co prawda na północnym Połabiu sytuacja musiała przedstawiać się podobnie, być może u Obodryców był to okres dalszego rozwoju gospodarczego. W skali globalnej zmiany zachodzące wówczas na obszarze Słowiańszczyzny nadbałtyckiej nie sprzyjały jednak trwałszymi związkami gospodarczymi z innymi ludami, chociaż różne były przyczyny, które legły u podstaw tego procesu, inne na Pomorzu Zachodnim, inne zaś na obszarze zamieszkanym przez północnych Wioletów. W każdym razie w warstwach kulturowych z tego czasu brak monet arabskich dość powszechnie notowanych w zespołach z początku IX w., jak to w sposób niezmiernie instryktywny ukazały materiały z badań prowadzonych w dorzeczu Parsęty i Regi. Nie jest to chyba jedynie przypadek, ale wyraz szerszych prawidłowości rozwoju, chociaż nie można wykluczyć i innych możliwości interpretacji tego dość niezwykłego zjawiska ograniczenia w połowie IX w. strumienia kruszcu orientalnego docierającego na ziemię Słowian nadbałtyckich. Sprawa jest złożona i wymaga dalszych studiów¹⁵⁹. Może w tym czasie większego znaczenia nabrała w kontaktach z innymi ludami wymiana dwustronnie towarowa, obywająca się bez środków płatniczych w postaci monety arabskiej.

¹⁵⁵ W. Łosiński 1979, s. 22 i n.; 1983, s. 117.

¹⁵⁶ Por. H. Łowmiański 1973, s. 249 - 251.

¹⁵⁷ U. Schoknecht (1977, s. 142) koniec osady w Menzlin datuje na początki, ewentualnie na połowę X w. Zdecydowana większość materiału ceramicznego, reprezentującego tzw. typ Feldberg, pochodzi jednak z drugiej połowy VIII i z pierwszej połowy IX w.

¹⁵⁸ J. Herrmann 1978, s. 168; 1984, s. 92 i n.

¹⁵⁹ W połowie IX w. nasiliły się wyprawy Normanów na kraje Europy Zachodniej. W tym czasie mogło zatem dojść do pewnej reorientacji w sieci powiązań gospodarczych Skandynawii z innymi ludami, a mianowicie do osłabienia związków ze Słowianami nadbałtyckimi, a zarazem do uintensywnienia kontaktów z Europą Zachodnią i krajami Europy Wschodniej. Było to jednak, jak sądzę, zjawisko przejściowe. U schyłku IX i w X w. zostały prawdopodobnie nawiązane ponownie silniejsze związki z ludami Słowian nadbałtyckich, dochodziło jednak do tego w innych już warunkach społeczno-gospodarczych i politycznych. Przyjęcie tej hipotezy wspierałoby poglądy tych badaczy, którzy wskazują na rolę Wikinów w procesie przenikania na tereny słowiańskie najstarszej fali kruszcu arabskiego.

5. TERYTORIUM PRUSKIE

Ziemię zasiedloną przez wczesnośredniowiecznych Prusów zaliczają się do rejonów masowego występowania skarbów srebrnych związanych z najstarszą falą przemieszczania się na Północ kruszcu arabskiego¹⁶⁰. Z tego niedużego obszaru znany aż osiem depozytów, co stanowi ponad 1/3 ogółu najstarszych zespołów odkrytych w krajach strefy nadbałtyckiej. Tworzą one zwarte skupisko ciągnące się wzdłuż Zalewu Wiślanego, od znanej z przekazów pisanych osady handlowej w Truso na zachodzie, po podobny ośrodek w Wiskiautach na północnym wschodzie (ryc. 1). W grupie tej jedynie jeden skarb jest datowany na VIII w., pozostałe pochodzą z początku IX stulecia. Zespół najstarszy to odkryty niedawno skarb w okolicach Kaliningradu w Związku Radzieckim (nr 1), schronologizowany na lata po 745/46 r. Oznaczono w nim jednak zaledwie kilka dirhemów, w skład tej kolekcji mogły wchodzić również emisje młodsze z drugiej połowy VIII i początków IX w.¹⁶¹ Wydaje się to bardzo prawdopodobne, zwłaszcza że pozostałe depozyty tworzą niezmiernie zwartą grupę chronologiczną. Przypadają one na lata po roku 811 - 828. Wszystko były to zatem zespoły związane z młodszą podfazą najstarszego strumienia kruszcu arabskiego przenikającego na wybrzeża Bałtyku, czyli z tzw. etapem I : b.

Histogram tej grupy skarbów opracowano na podstawie 450 monet pochodzących z siedmiu zespołów¹⁶². Jest to seria długa, znacznie liczniejsza od kolekcji o podobnych współrzędnych chronologicznych, pochodzących zarówno ze Skandynawii, jak i z ziem zachodniosłowiańskich. Rozkład monet w czasie jest niezmiernie interesujący (ryc. 2). Mieszczą się one w dość wąskim przedziale od około 740 do 828 r. I maksimum przypada na lata 770 (19,3%). Poprzedza je sukcesywny wzrost odsetka monet od 1,32% w latach 740 do 9,87% w latach sześćdziesiątych VIII w. Wyraźne załamanie się krzywej frekwencji zachodzi w przedziale lat 780 - 789. Po 790 r. krzywa ponownie rośnie. Największe skupienie monet przypada na lata 790 - 819, z tego okresu pochodzi ponad 50% ogółu dirhemów. Najczęściej (II maksimum) są to emisje z pierwszego dziesiątka lat IX w. (22, 37%). Monety najmłodsze, notowane w bardzo niskim odsetku około 1%, zostały wybite w latach 820 - 828.

Wykres ten dość wiernie powiela histogram obrazujący strukturę skarbów wschodniosłowiańskich związanych z falą I : b (ryc. 2). Wynikałoby z tego, że na terytorium wczesnośredniowiecznych Prusów moneta arabska zaczęła docierać najwcześniej w drugim dziesięcioleciu IX w., a zatem nieco później niż do krajów skandynawskich i na ziemie zachodniosłowiańskie, zwłaszcza zaś na północne Połabie. Wniosek ten wspiera zresztą metryka depozytów,

¹⁶⁰ R. Kiersnowski 1960 a, s. 1 i n.; 1964 a, s. 90 - 91.

¹⁶¹ V. V. Kropotkin 1978, s. 114.

¹⁶² Inw. 2, 1959, s. 70 nr 103, s. 97 - 98 nr 158; Inw. 4, 1966, s. 72 - 73 nr 3, s. 73 nr 5, s. 73 - 74 nr 7, s. 75 nr 13, s. 78 nr 19.

na co wskazywałem już powyżej. W tym czasie do osiedli pruskich przenikały monety związane zarówno z I, jak i II maksimum.

Warto również wskazać na pewne różnice w składzie skarbów wschodniosłowiańskich i pruskich. W tych ostatnich brak dirhemów z lat 830 - 839, w bardzo niskim odsetku wystąpiły ponadto emisje z trzeciego dziesięciolecia IX w. Inaczej ta sprawa przedstawiała się w zespołach ruskich. Można na tej podstawie sądzić, że zahamowanie dopływu monety kufickiej na terytorium wczesnośredniowiecznych Prusów poprzedziło w czasie załamania się kontaktów Słowian Wschodnich z arabskim Wschodem po 833 r. W strefie nadbałtyckiej — na co wskazywałem już wielokrotnie — nie było to zjawisko wyjątkowe, dotyczyło ono ogółu krajów, do których docierała najstarsza fala srebra mużułmańskiego. Dziwić zatem mogą różnice w rozkładzie chronologicznym dirhemów w skarbach pruskich oraz w zespołach zachodniosłowiańskich i skandynawskich. Różnice te są jednak w pełni zrozumiałe, histogramy depozytów ze Skandynawii i z południowego — słowiańskiego wybrzeża Bałtyku opracowano przecież na podstawie monet pochodzących ze skarbów związanych zarówno z fazą I : a, jak i I : b, natomiast prezentowany tu wykres dotyczący ziem pruskich opiera się na kolekcji monet z zespołów datowanych wyłącznie na fazę I : b.

Na terytorium wczesnośredniowiecznych Prusów moneta arabska docierała prawdopodobnie w okresie obejmującym zaledwie 10 - 15 lat. W dziejach tego regionu był to zatem krótki jedynie epizod, chociaż strumień srebra był, jak się wydaje, dość intensywny. W pierwszej połowie IX w. musiały tam na krótki okres zaistnieć warunki sprzyjające tak powszechnej recepcji kruszcu orientalnego. W pełni potwierdzają to wyniki ostatnio przeprowadzonych badań wykopaliskowych. W rozległej osadzie w Janowie Pomorskim koło Elbląga, którą być może należy utożsamiać z historycznym Truso, odkryto liczne ślady działalności rzemieślniczej oraz bogatą kolekcję zabytków wskazujących na rolę tego punktu w dalekosiężnej wymianie¹⁶³. Podobnie jak inne osiedla wczesnomiejskie w strefie nadbałtyckiej, był to ośrodek o wieloetnicznym składzie mieszkańców, obok Prusów przebywali w nim przybysze zarówno z normańskiej Północy, jak i z południowych — słowiańskich wybrzeży Bałtyku, najpewniej z Pomorza Zachodniego. Wydaje się, że osiedle to funkcjonowało do około 900 r. Z późniejszego okresu ślady osadnictwa są jak dotąd dość enigmatyczne. Wcześniej zatem nastąpiło załamanie gospodarcze, które musiało ogarnąć ogół ziem nad Zalewem Wiślanym. Nie było to, jak się wydaje, zjawisko o przejściowym charakterze, z terytorium wczesnośredniowiecznych Prusów bowiem brak nie tylko depozytów z około połowy IX w., ale również skarbów młodszych zawierających emisje samanidzkie. Z kolei stąd właśnie w pierwszej połowie X w. retransmitowano zapewne w dość znacz-

¹⁶³ M. Jagodziński 1984, s. 66 - 67. Dzięki uprzejmości mgra M. Jagodzińskiego autor mógł bliżej zapoznać się z materiałami pochodzącymi z badań prowadzonych w Janowie Pomorskim.

nych ilościach kruszec srebrny na obszar Pomorza Gdańskiego. Skarby wschodniopomorskie z tego czasu zawierają wyjątkowo wysoki odsetek dirhemów z drugiej połowy VIII i początków IX w.¹⁶⁴, w ilościach niespotykanych we współczesnych zespołach pochodzących z innych krajów nadbałtyckich. W rejon Gdańska mogły one przeniknąć tylko z sąsiednich Prus. Tam zatem co najmniej do tego okresu musiały być gromadzone stare zasoby kruszcowe. Wszystko to utrudnia interpretację „fenomenu pruskiego”, w każdym razie mało prawdopodobny wydaje się pogląd, jakoby u schyłku IX i w X w. moneta arabska z VIII i początków IX w. pełniła na tym obszarze funkcję środka płatniczego, jak to było może w pierwszej połowie IX stulecia¹⁶⁵. Z unieruchomionych majątków starszyny plemiennej ta wczesna moneta kuficka została „uwolniona” w X stuleciu w związku z dużym zapotrzebowaniem na kruszec srebrny na obszarze sąsiadujących z Prusami Słowian nadbałtyckich zamieszkujących u ujścia Wisły.

Pojedyncze skarby związane z II falą napływu srebra muzułmańskiego znane są natomiast z rejonu współczesnej Łotwy i Estonii¹⁶⁶. O zespołach tych wspomniałem omawiając skarby wschodnioeuropejskie, tu do tej sprawy nie będę już powracać.

6. KILKA UWAG NA TEMAT NAPŁYWU MONETY ARABSKIEJ DO KRAJÓW EUROPY ZACHODNIEJ

W Europie Zachodniej znaleziska monet arabskich należą do rzadkości. Odkryto je na terenie Francji, we Włoszech, Szwajcarii, Belgii, Holandii i w północno-zachodniej części Republiki Federalnej Niemiec, a także w Wielkiej Brytanii, Irlandii i Islandii¹⁶⁷. W zespołach zwartych z końca VIII, IX i X w. liczbę monet szacuje się na około 200 egzemplarzy¹⁶⁸. Jest to drobna zaledwie część arabskiej masy monetarnej znanej z terytorium wczesnośredniowiecznej Europy. Ten brak większej liczby znalezisk w krajach zachodnioeuropejskich jest jednak w pełni zrozumiały. Wezwanie podjęło tam działalność miejscowe mennictwo¹⁶⁹, stanowiące zaporę dla obcej monety, której w zasadzie nie włączono do obiegu monetarnego¹⁷⁰. Dotyczy to przede wszy-

¹⁶⁴ Por. tu R. Kiersnowski 1960a, s. 8.

¹⁶⁵ R. Kiersnowski (1964 a, s. 94) uważa, że kontyngenty kruszcu, które dotarły na ziemie pruskie, praktycznie nie weszły do obrotu i nie pełniły funkcji środków wymiany.

¹⁶⁶ E. Tõnisson 1962, s. 182 in.; E. S. Mugurevič 1965, s. 22 in.; V. Urtāns 1977; J. Selirand 1978, s. 245 in.

¹⁶⁷ J. Duplessy 1956; J. D. A. Thompson 1956; H. H. Völckers 1965; K. Eldjárn 1948, s. 39 in.; 1953, s. 153 - 155; K. Skaare 1966, s. 406 in.

¹⁶⁸ Zestawienie wykonano na podstawie danych zamieszczonych w pracach cytowanych w przyp. 166.

¹⁶⁹ Por. S. Suchodolski 1982; tamże zestawiona bogata literatura na ten temat.

¹⁷⁰ R. Kiersnowski 1960, s. 116; S. Suchodolski 1982, s. 233 - 234.

stkim emisji srebrnych, w mniejszym zaś stopniu złotych monet arabskich pełniących w tej części Europy funkcję pieniądza międzynarodowego¹⁷¹.

Najstarsze znaleziska monet kufickich w krajach Europy Zachodniej pochodzą ze schyłku VIII i początków IX w.¹⁷² Do najstarszych należy domniemany depozyt z Castel-Roussillon (nr 65), z pogranicza hiszpańsko-francuskiego, datowany na lata po 772 r. Znaleziono tam między innymi dwa dirhemy i dwa dinary. Pozostałe skarby pochodzą najwcześniej z około 790 r., stanowią one zatem chronologiczny odpowiednik najstarszej grupy depozytów z terytorium Europy Wschodniej i ze strefy nadbałtyckiej. Są to przede wszystkim dwa zespoły szwajcarskie z Ilanz (nr 62) i Steckborn (nr 63), pierwszy zdeponowany prawdopodobnie po 789/90 r., drugi zaś po 798/99 r. Dcść podobną metrykę ma również depozyt z Biebrich (nr 61), datowany na lata po 795 r. Do grupy młodszych zaliczają się skarby północnowłoskie z Bolonii (nr 64) i Wenecji (nr 76), ten drugi pochodzący z około 840 r., a więc związany już z młodszym strumieniem kruszcu orientalnego, podobnie jak zespół angielski z White Horse (nr 75), datowany na lata po 874 r. Listę skarbów z IX w. zamykają dwa depozyty odkryte w Holandii (Odoorn) i Belgii (Muizen-lez-Malines), schronologizowane na schyłek tego stulecia¹⁷³, nie będziemy ich tu zatem bliżej analizować.

Niezmiernie interesujący jest rozrzut wymienionych zespołów (ryc. 1, 4). Pomijając domniemany skarb z Castel-Roussillon, pozostałe są rozmieszczone na osi północ-południe, od Wenecji i Bolonii na południu, poprzez znaleziska szwajcarskie i zachodniemieckie związane z dorzeczem Renu, po zespół w White Horse na północy. Wzdłuż tego szlaku mogła przenikać najstarsza moneta arabska ze strefy śródziemnomorskiej na północ, do Nadrenii i Fryzji, i stąd na Wyspy Brytyjskie i do krajów basenu Morza Bałtyckiego. Punktem wyjścia tego szlaku niekoniecznie musiała być Wenecja, do źródeł Renu moneta kuficka mogła docierać również wzdłuż Rodanu, którym wcześniej przenikały w głąb ziem frankońskich liczne rabunkowe wyprawy Arabów¹⁷⁴. Byłby to szlak przecinający z południa na północ ziemie monarchii karolińskiej. Na ten kierunek przemieszczania się kruszcu muzułmańskiego wskazywano już w literaturze przedmiotu¹⁷⁵. Tędy przepływała zapewne zarówno srebrna, jak i złota moneta arabska. Potwierdza to skład interesującej nas tu grupy depozytów, zwłaszcza starszych, datowanych do około połowy IX w. Dinary wystąpiły w obydwu skarbach północnowłoskich. Towarzyszyły im monety

¹⁷¹ Na temat funkcji złotych monet arabskich w handlu międzynarodowym patrz R. Kiersnowski 1960, s. 99; S. Suchodolski 1982, s. 228. Instruktywny przegląd starszej literatury przedmiotu na ten temat patrz J. Duplessy 1956, s. 101 i n.

¹⁷² Ze starszego okresu pochodzi jedynie skarb z Buis (Saône-et-Loire), zdeponowany około 645 - 650, zawierający m.in. arabskie naśladownictwo solidi bizantyjskiego; por. S. Suchodolski 1982, s. 147.

¹⁷³ J. Duplessy 1956, s. 124 nr 13, 14.

¹⁷⁴ Ph. K. Hitti 1969, s. 420; por. też T. Lewicki 1956, s. 144.

¹⁷⁵ J. Duplessy 1956, s. 106; U. S. Linder Welin 1965, s. 15 i n.

bizantyjskie, sędzę też, że głównie przez Wenecję¹⁷⁶ — enklawę cesarstwa bizantyjskiego — przedostawały się do krajów Europy Zachodniej złote monety arabskie, skąd przemieszczały się w kierunku północnym, wcześniej osiągając wybrzeża Anglii¹⁷⁷ i Półwyspu Skandynawskiego¹⁷⁸. Dirhemy przenikały raczej szlakiem biegnącym Rodanem. Były to wyłącznie emisje północnoafrykańskie, w większości bite w mennicach działających w Ifriqija i al-Abbasija, a zatem na terytorium tej części kalifatu abbasydzkiego, na której w 800 r. powstał emirat Aghlabidów¹⁷⁹. W zespołach datowanych do około połowy IX w. są również reprezentowane pojedyncze emisje idrysydzkie, brak natomiast dirhemów z azjatyckich prowincji kalifatu oraz z omajjadzkiej Hiszpanii. Potok srebra arabskiego docierający do Europy Zachodniej w pierwszej połowie IX stulecia ograniczałby się głównie do strugi płynącej z państwa Aghlabidów. Był to strumień dość ubogi w dirhemy, nie odgrywający istotniejszej roli w rozległych kontaktach karolińskiej Europy ze światem muzułmańskim¹⁸⁰. Początki tej fali kruszcu można datować na około 800 r.

Nie był to prawdopodobnie jedyny kierunek przenikania monety arabskiej do krajów zachodnioeuropejskich. Inny strumień kruszcu kufickiego docierał zapewne bezpośrednio z emiratu kordobańskiego do Akwitanii¹⁸¹, skąd znamy szereg luźnych znalezisk monet arabskich ze schyłku VIII i początków IX w.¹⁸² I ten potok kruszcu, nie potwierdzony niestety przez zwarte znaleziska monet, nie był zapewne zbyt obfity ze względu na ciągłe walki toczone przez monarchię karolińską z omajjadzką Hiszpanią. Kontaktom z Arabami mogła jednak sprzyjać Akwitania, prowadząca dość samodzielną politykę gospodarczą, w znacznym zresztą stopniu niezależna również politycznie¹⁸³. Z kierunku hiszpańskiego docierały dirhemy, a być może i dinary, o czym świadczy ich obecność w domniemanym depozycie z Castel-Roussillon. Również ten potok kruszcu można datować najwcześniej na schyłek VIII w., a zatem na lata umacniania się władzy Karolingów na południowym pogórzu Pirenejów.

Rozrzut monet Omajjadów hiszpańskich, ograniczony do Akwitanii, wyklucza raczej możliwość ich przenikania na Północ wzdłuż szlaku Rodan-Ren.

¹⁷⁶ Na temat roli Wenecji w życiu gospodarczym monarchii karolińskiej patrz P. Riché 1979, s. 110. W sprawie miejsca Wenecji w handlu międzynarodowym, ze szczególnym położeniem nacisku na jej związki ze Słowiańszczyzną, patrz ostatnio W. Hensel 1984, s. 109 i n., tamże dalsza literatura.

¹⁷⁷ Dwa luźne dinary, w tym jeden omajjadzki z pierwszej połowy VIII w., znaleziono w południowej Anglii; patrz J. Duplessy 1956, s. 124 nr 12.

¹⁷⁸ Por. tu nasze uwagi na temat skarbu z Hon, odkrytego w Norwegii.

¹⁷⁹ Ph. K. Hitti 1969, s. 377; B. Zientara 1968, s. 99 i n.

¹⁸⁰ Współczesna mediewistyka zachodnioeuropejska dość zgodnie wskazuje na rozległy charakter tych związków, krytycznie wypowiadając się na temat tezy H. Pirenne'a, jakoby najazdy arabskie doprowadziły do załamania się handlu śródziemnomorskiego; patrz P. Riché 1979, s. 110.

¹⁸¹ J. Duplessy 1956, s. 106.

¹⁸² J. Duplessy 1956, s. 121 - 122 nr 3 - 5.

¹⁸³ B. Zientara 1968, s. 133 - 134.

Nie były one również transmitowane ważną arterią transkontynentalną prowadzącą z ośrodków emiratu kordobańskiego poprzez Moguncję, Ratzzbone i Passawę, i dalej bądź Dunajem, bądź też przez Pragę i Kraków na wschód, do Rusi Kijowskiej i w stepy nadezarnomorskie¹⁸⁴. Do strefy nadbałtyckiej mogły one przenikać drogą morską z miast karolińskich rozmieszczonych na wybrzeżu atlantyckim lub też — co wydaje się bardziej prawdopodobne — bezpośrednio z muzułmańskiej Hiszpanii¹⁸⁵. W obydwu tych przypadkach nosicielem strumienia dirhemów byłby zapewne kupiec normański, towarzyszący rabunkowym wyprawom wikingów, podejmowanym na dużą skalę około połowy IX w.¹⁸⁶ Nie była to jednak, na co zwracałem już uwagę powyżej, jedyna i główna droga przenikania monet omajjadzkich proveniencji zachodnioarabskiej w rejon nadbałtycki. W swej podstawowej masie, zwłaszcza w okresie najstarszym, docierały one drogą okrężną poprzez azjatyckie prowincje kalifatu. Obecność emisji andaluzyjskich w skarbach wschodnioeuropejskich najstarszej grupy chronologicznej sprawę tę rozstrzyga w sposób nie budzący wątpliwości¹⁸⁷. Z kierunku wschodniego, również dzięki pośrednictwu Skandynawii, docierał też do krajów Europy Zachodniej kruszec arabski od schyłku IX w. wraz z ekspansją monety samanidzkiej. Osadzał się on głównie na Wyspach Brytyjskich oraz w Irlandii i Islandii¹⁸⁸. Być może z tą falą srebra, zmierzającą od wschodu, należy wiązać również dirhemy znalezione we wzmiankowanym powyżej zespole z White Horse, datowanym na lata po 874 r.¹⁸⁹

7. CHRONOLOGIA I NIEKTÓRE ASPEKTY GOSPODARCZE NAPŁYWU KRUSZCU ARABSKIEGO DO KRAJÓW EUROPEJSKICH W IX W. PRÓBA REKAPITULACJI

Możemy zatem przystąpić do próby podsumowania wyników analizy. Sądzę, że warto tu zwrócić uwagę na następujące sprawy:

1. W końcu VIII i na początku IX w. rozpoczęła się ekspansja monety

¹⁸⁴ Na temat tego szlaku patrz T. Lewicki 1956, s. 141 i n.

¹⁸⁵ Na możliwość rozchodzenia się emisji arabskich drogą morską wzdłuż wybrzeży europejskich wskazywało szereg badaczy; por. T. Lewicki 1956, s. 130 - 131; 1968, s. 146; G. Hatz 1974, s. 23 i n. Za hipotezą poświadczającą kontakty Skandynawii z ośrodkami karolińskimi położonymi na wybrzeżu atlantyckim przemawia fakt występowania w skarbach skandynawskich z IX w. monet karolińskich w przewadze bitych w mennicach Akwitanii; por. K. Skaare 1966, s. 397. Por. tu jednak również uwagi w przyp. 186.

¹⁸⁶ Na temat wypraw Normanów patrz ostatnio L. Leciejewicz 1979, s. 81 i n., tamże zestawiona bogata literatura przedmiotu, zwłaszcza skandynawska; por. też J. Le Goff 1970, s. 54 - 55; J. Herrmann 1982, s. 61 i n. Przypuszcza się, że w IX w. większość środków monetarnych docierających do Skandynawii z Europy Zachodniej nie pochodziła z wymiany handlowej, lecz z okupu wojennego; por. tu K. Skaare 1966, s. 393 i n.

¹⁸⁷ Por. R. R. Vasmer 1933, s. 480; V. L. Janin 1956, s. 91 tab. II.

¹⁸⁸ J. D. A. Thompson 1956, nr 32, 89, 112, 129, 175, 201, 205, 263, 312, 322, 349; K. Eldjárn 1948, s. 41, 57; 1953, s. 153 - 155.

¹⁸⁹ J. Duplessy 1956, s. 106.

arabskiej na kontynent europejski dwoma niezależnymi strumieniami. Jeden kierował się ku Europie Wschodniej do ośrodków chazarskich i Bułgarii Nadwożańskiej, skąd przenikał na ziemie wschodniosłowiańskie i dalej do krajów strefy nadbałtyckiej, początkowo do Skandynawii i na Połabie, nieco zaś później również na Pomorze oraz na obszary zasiedlone przez Prusów. Drugi, o wiele słabszy potok kruszcu arabskiego przenikał do krajów Europy Zachodniej, głównie do monarchii karolińskiej, i to bądź bezpośrednio z omajjadzkiej Hiszpanii, bądź z afrykańskiego emiratu Aghlabidów, a także dzięki pośrednictwu Wenecji. Poprzez ośrodki karolińskie, w części być może bezpośrednio drogą morską z emiratu kordobańskiego ta fala kruszcu przemieszczała się na północ, wcześniej osiągając Wyspy Brytyjskie, nieco zaś później — prawdopodobnie około połowy IX w. — wybrzeża Skandynawii, gdzie spotykała się z potokiem arabskiej masy monetarnej przenikającej z kierunku wschodniego.

2. Na obszar Słowiańszczyzny Wschodniej najstarsza fala srebra arabskiego dotarła u schyłku lat osiemdziesiątych VIII stulecia. Składała się ona głównie z emisji wprowadzonych na rynki arabskie w latach 770 - 780 oraz z monet „przestarzałych” z VI - VII i pierwszej połowy VIII w. Był to strumień dość bogaty w dirhemy, już wówczas też u Słowian Wschodnich musiały zaistnieć warunki sprzyjające recepcji kruszcu muzułmańskiego. Przyczyn tego zjawiska należy szukać przede wszystkim w uwarunkowaniach gospodarczych związanych z kształtowaniem się zrębów stosunków wczesnofeudalnych. Srebro arabskie wtedy już w części zbywane było do krajów basenu Morza Bałtyckiego; ten reeksport stanowił jednak uboczną jedynie stronę kontaktów plemion wschodniosłowiańskich z Chazarią i Bułgarią Kamską.

Perturbacje zapewne głównie natury gospodarczej legły u podstaw ograniczenia dopływu monety kufickiej na terytorium Słowiańszczyzny Wschodniej u schyłku pierwszego dziesięciolecia IX w. Przyczyn tej krótkotrwałej zresztą recesji należy szukać w świecie wschodniosłowiańskim, nie wiązała się ona w każdym razie z kryzysem w działalności mennic arabskich, w tym bowiem czasie srebro muzułmańskie docierało bez przeszkód do ośrodków chazarskich i bułgarskich, nie znajdowało ono zbytu u Słowian Wschodnich, co automatycznie zahamowało również jego rozprzestrzenianie się w krajach strefy nadbałtyckiej. Weznie jednak doszło do wznowienia kontaktów między plemionami słowiańskimi a kaganatem chazarskim i Bułgarią Nadwożańską. Miało to zapewne miejsce już w drugim dziesięcioleciu IX w. Ten kolejny okres prosperity trwał około 20 lat, mniej więcej do 833 r. wyznaczającego terminus ad quem najstarszej fali kruszcu muzułmańskiego.

I tym razem recesja nie była długotrwała, już w latach 840 kontakty zostały odnowione, początkowo na dość skromną skalę, w miarę jednak upływu czasu związki te umacniały się osiągając apogeum na przełomie lat 860/870. Był to zarazem okres wzmożonej retransmisji srebra arabskiego w rejon nadbałtycki. Schyłek lat siedemdziesiątych IX w. przyniósł kolejny kryzys, tym razem o wiele bardziej gwałtowny, co w konsekwencji doprowadziło do

masowej tezauryzacji kruszcu, a wywarło zapewne niemały również wpływ na tempo rozwoju gospodarczego u ludów basenu Morza Bałtyckiego, zwłaszcza zaś u Normanów.

Do następnego ożywienia doszło dopiero u schyłku IX stulecia. Było ono związane z ekspansją na Północ monety samanidzkiej. Okres ten wiąże się już z problematyką gospodarczą X w., w niniejszym szkicu kwestię tę pozostawiamy zatem na uboczu naszego zainteresowania.

3. Rytm dopływu srebra kufickiego do krajów skandynawskich w IX w. był ściśle uzależniony od skali kontaktów wczesnomiejskich osiedli Słowian Wschodnich z Chazarią i Bułgarią Nadwożańską. Najstarszy strumień monet arabskich dotarł do Skandynawii już w końcu VIII stulecia, a następnie, po przerwie trwającej około 10 lat, w drugim dziesięcioleciu IX w. Prawdopodobnie u schyłku lat 820 nastąpiło kolejne załamanie, w czasie poprzedziło ono zahamowanie dopływu dirhemów na ziemię wschodniosłowiańskie. Około połowy IX w. kruszec srebrny ponownie osiągnął wybrzeża Skandynawii, na zachodzie docierając do Półwyspu Jutlandzkiego i na wyspy duńskie. Podobnie jak na obszarze Rusi, ten młodszy strumień srebra kufickiego urwał się dość gwałtownie w końcu trzeciej ćwierci IX stulecia, co doprowadziło do masowego wycofywania pieniądza z obiegu i do jego powszechnej tezauryzacji.

4. Moneta srebrna już u schyłku VIII w. przenikała również na południowe wybrzeża Bałtyku. Wydaje się, że początkowo docierała ona przede wszystkim na północne Połabie, wcześniej jednak rozpowszechniła się także na polskim Pomorzu oraz na ziemiach wczesnośredniowiecznych Prusów. Analiza struktury skarbów z tego obszaru nie dała niestety jednoznacznej odpowiedzi na pytanie, czy ten najstarszy potok srebra orientального przenikał bezpośrednio z osiedli północnej Rusi, czy też dotarł on dzięki pośrednictwu Normanów. Sprawa ta budząca od dziesięcioleci nie słabnące zainteresowanie pozostaje zatem nadal otwarta.

Podobnie jak w Skandynawii, w latach 820 doszło do zahamowania dopływu srebra muzułmańskiego na południowe wybrzeża Bałtyku. Kolejne dziesięciolecia nie przyniosły w tym zakresie bardziej liczących się zmian. Młodszej monety arabskiej brak zupełnie na ziemiach pruskich, jest ona również bardzo nielicznie reprezentowana na wybrzeżach zasiedlonych przez plemiona słowiańskie. Wiele przemawia za tym, że w połowie IX w. Słowiańszczyzna Zachodnia przestała odgrywać rolę ważnego importera kruszcu arabskiego. W II fazie jego przenikania do krajów basenu Morza Bałtyckiego omijał on w zasadzie wybrzeża słowiańskie. Różne były tego przyczyny, inne czynniki odegrały zapewne rolę sprawczą w przypadku północnych Wioletów, inne zaś prawdopodobnie jeśli chodzi o Słowian pomorskich. Było to zresztą zjawisko o charakterze przejściowym, już bowiem u schyłku IX, a najpóźniej w początkach X w. dotarła na wybrzeża słowiańskie kolejna fala srebra kufickiego, związana z ekspansją na Północ monety samanidzkiej. W tym czasie

na ziemię wczesnośredniowiecznej Polski kruszec srebrny przenikał nie tylko drogą morską, ale i szlakami lądowymi prowadzącymi z Rusi Południowej¹⁹⁰.

5. Wreszcie sprawa ostatnia, wykraczająca już nieco poza interesującą nas tu grupę zagadnień. W dotychczasowych studiach nad gospodarczymi aspektami rozwoju społeczeństw wczesnofeudalnych w Europie Wschodniej, Środkowej i Północnej zwracano szczególną uwagę na główne kierunki przeobrażeń. Dokonywane zmiany interpretowano zazwyczaj jako rezultat stałego postępu gospodarczego. Wydaje się, że życie ekonomiczne było bardziej złożone i urozmaicone. W świetle wyników przedstawionej analizy skarbów należy liczyć się z różnymi koniunkturalnymi wahaniami, z krótszymi lub dłuższymi okresami ożywienia gospodarczego oraz z czasami recesji i dekonunktury. W procesie tym szczególną rolę odegrały zapewne międzynarodowe powiązania handlowe.

8. KILKA UWAG W SPRAWIE PODMIOTU WYMIANY

Wątek podmiotu wymiuny przewijał się w wielu miejscach niniejszego szkicu. Zawężenie pola obserwacji do analizy skarbów nie sprzyjało jednak podjęciu próby szerszego ujęcia tej złożonej kwestii. W tym zakresie istnieje pilna potrzeba uwzględnienia również innych kategorii źródeł, których dostarcza archeologia. Ich konfrontacja z wynikami studiów nad depozytami srebrnymi powinna, jak sądzę, rzucić ciekawy snop światła na szczególnie interesujący nas tu problem podmiotu wymiany w związkach gospodarczych między ludami strefy nadbałtyckiej a Europą Wschodnią. Pomijając sprawę dość prawdopodobnej, choć zapewne sporadycznej penetracji kupca arabskiego do krajów basenu Morza Bałtyckiego¹⁹¹, dwa zagadnienia wybijają się tu na plan pierwszy, a mianowicie kontakty Skandynawii i Słowiańszczyzny Zachodniej z wczesnośredniowieczną Rusią oraz związki pomiędzy mieszkańcami północnych i południowych wybrzeży Bałtyku. Pełniejsze omówienie stanu badań nad tymi dwoma zagadnieniami wykracza poza możliwości niniejszego artykułu, ograniczę się zatem jedynie do zasygnalizowania spraw najważniejszych, ściśle związanych z kwestią przemieszczania się arabskiej masy monetarnej.

¹⁹⁰ A. Czapkiewicz, T. Lewicki, S. Nosek, M. Opozda-Czapkiewicz 1957, s. 237 in.; W. Kubiak 1958, s. 227 in.; R. Kiersnowski 1960, s. 106 in.; M. Czapkiewicz, A. Gupieniec, A. Kmietowicz, W. Kubiak 1964, s. 397 in.; F. Kmietowicz 1968, s. 66 - 67; L. Leciejewicz 1970, s. 225; 1981, s. 160; T. Lewicki 1972, s. 8 - 10; *Atlas* 1982, s. 11.

¹⁹¹ Na możliwość pobytu kupców arabskich w krajach strefy nadbałtyckiej wskazywało wielu badaczy (K. Ślaski 1954, s. 250; W. Hensel 1965, s. 545; L. Leciejewicz 1970, s. 206; 1976 b, s. 336; T. Lewicki 1972, s. 11; V. B. Vilibachov 1974, s. 98 - 99; B. Arrhenius 1978, s. 17), słusznie jednak F. Kmietowicz (1968, s. 68 in.) nie przypisuje im większej roli w rozwoju handlu bałtyckiego.

W nauce radzieckiej przeważał do niedawna pogląd, jakoby na terenie Rusi zabytki pochodzenia skandynawskiego z IX w. należały do rzadkości¹⁹². Pogląd ten podzielali również niektórzy badacze skandynawscy¹⁹³. Ostatnie badania oraz weryfikacja chronologiczna starszych materiałów wykazała bezpodstawność tego domysłu. Na IX w. można datować nie tylko szereg wyrobów rzemiosła skandynawskiego, z tego czasu pochodzą również zwarte zespoły znalezisk o cechach typowych dla kultury kręgu nordyjskiego, poświadczające obecność przybyszów z Północy w Europie Wschodniej już w IX stuleciu. Zabytki te skupiają się na obszarze Rusi Północnej, na rozległym terytorium zasiedlonym lub skolonizowanym przez plemiona Krywiczów i Słowenów¹⁹⁴. Większość znalezisk koncentruje się wokół Starej Ładogi¹⁹⁵, w dorzeczu Wołgi w rejonie Jarosławla¹⁹⁶ i jeziora Nero¹⁹⁷ oraz w Gniezdowie i jego okolicach¹⁹⁸. Spotyka się je również w sąsiedztwie Toropca¹⁹⁹, w Pskowie²⁰⁰ oraz basenie jeziora Ilmen²⁰¹. Listę wyrobów proveniencji skandynawskiej uzupełniają monety arabskie znakowane runami, występujące w depozytach z IX w.²⁰² oraz przedmioty pochodzenia zachodnioeuropejskiego, zwłaszcza z Fryzji i Nadrenii, które dotarły tu zapewne dzięki pośrednictwu kupca skandynawskiego²⁰³.

Do najstarszych zabytków wywodzących się z kręgu kultury Normanów należą pojedyncze ozdoby znalezione w najniższym poziomie osadniczym (E₃) Starej Ładogi, przypadającym na lata 750 - 830. Na obiektach położonych bardziej w głębi lądu wyroby te datuje się najwcześniej na drugą ćwierć IX w., większość jednak dopiero na drugą połowę tego stulecia. Taki jest aktualny pogląd archeologii radzieckiej²⁰⁴, podobnie sądzą również niektórzy badacze skandynawscy²⁰⁵. Ostatnio uważa się, że pierwsi kupcy normańscy na terenie

¹⁹² G. S. Korzuchina 1964, s. 302 i n.; M. V. Fechner 1967, s. 33 i n.; V. S. Dedjuchina 1967, s. 191 i n.; T. A. Puškina 1972, s. 92 - 94.

¹⁹³ H. Arbman 1959, s. 114.

¹⁹⁴ A. S. Klejn, G. S. Lebedev, V. A. Nazarenko 1970, s. 242 i n.; patrz też dalszą literaturę zestawioną w przyp. 195 - 202.

¹⁹⁵ V. I. Ravdonikas, K. D. Lauškin 1959, s. 23 i n.; O. I. Davidan 1970, s. 79 i n.; 1971, s. 134 i n.; S. I. Kočkurkina 1970, s. 145 i n.; G. F. Korzuchina 1971, s. 59 i n.

¹⁹⁶ I. V. Dubov 1977, s. 175 i n.; 1982, s. 51 i n.

¹⁹⁷ A. E. Leont'ev 1981, s. 141 i n.

¹⁹⁸ G. S. Lebedev, V. A. Bulkin, V. A. Nazarenko 1975, s. 168 - 169; L. V. Alekseev 1980, s. 81 i n.; tamże dalsza literatura.

¹⁹⁹ G. F. Korzuchina 1964, s. 297 i n.

²⁰⁰ S. V. Beleckij 1980, s. 11 i n., ryc. 6.

²⁰¹ S. N. Orlov 1973, s. 78.

²⁰² I. G. Dobrovolskij, I. V. Dubov, J. K. Kuz'menko 1977, s. 142 i n.; 1981, s. 53 i n.

²⁰³ W Starej Ładodze na cmentarzysku w Plakun odkryto wyroby pochodzenia zachodnioeuropejskiego w grobie skandynawskim; patrz G. F. Korzuchina 1971, s. 61, ryc. 18, 1.

²⁰⁴ Por. literaturę zestawioną w przyp. 206.

²⁰⁵ A. Stalsberg 1981, s. 53 i n., 59.

Rusi pojawili się około 840 r., natomiast większe grupy Skandynawów, współdziałające z plemionami słowiańskimi w kolonizacji starych siedzib Ugrofinów i Baltów, dopiero w latach sześćdziesiątych IX w. Początkowo mieli być to głównie kupcy i rzemieślnicy, skupiający się przede wszystkim w osiedlach wczesnomiejskich, nieco zaś później, począwszy od lat 880, miały dotrzeć na Ruś liczniejsze zbrojne grupy Waregów, które weszły w skład ogólnoruskiej drużyny realizującej cele polityczne kijowskiego ośrodka władzy państwowej. Taką interpretację źródeł archeologicznych, przedstawioną przez zespół badaczy z ośrodka leningradzkiego²⁰⁶, wspierają informacje lap-topisów. Tak w każdym razie uważa I. P. Šaskol'skij, jeden z czołowych przedstawicieli mediewistyki radzieckiej, główny krytyk założeń kierunku normanistycznego w nauce europejskiej²⁰⁷. Badacz ten pojawienie się Normanów na ziemiach północnoruskich datuje ostatnio na połowę IX w., natomiast w rejonie Kijowa widzi ich dopiero w latach 880, „a jeśli za Skandynawów uznać Askolda i Dira — 20 lat wcześniej, czyli w latach 860”²⁰⁸.

Trudno do końca zgodzić się z tymi poglądami. W świetle Roczników Bertyniańskich z obecnością Skandynawów nad środkowym Dnieprem należy liczyć się już w latach 830²⁰⁹, na obszarze Rusi Północnej musieli oni zatem pojawić się wcześniej niż to przyjmuje się w radzieckiej literaturze przedmiotu. Potwierdzają to wyniki prowadzonych ostatnio badań archeologicznych. W najstarszych warstwach kulturowych Starej Ładogi, datowanych w świetle dendrochronologii na lata 760, odkryto warsztat kowala wywodzącego się niewątpliwie ze środowiska skandynawskiego²¹⁰. W tych latach działał tam zapewne nie tylko rzemieślnik, ale i kupiec z dalekiej Północy. Stąd sporadycznie mógł on przenikać w głąb kraju, chociaż nie dochodziło do tego prawdopodobnie wcześniej niż u schyłku pierwszej ćwierci IX w., z tego bowiem czasu pochodzą najstarsze depozyty srebrne, w skład których wchodziły monety arabskie znakowane runami²¹¹. Była to działalność prowadzona na dość jeszcze skromną skalę, skoro z tego czasu brak w zasadzie, poza zespołami ze Starej Ładogi, zabytków rzemiosła skandynawskiego w osiedlach wschodniosłowiańskich. Już jednak w latach 840 należy liczyć się z bardziej masowym napływem osadników normańskich, przede wszystkim kupców i rzemieślników. Początkowo przebywali oni głównie w rejonie Starej Ładogi, skąd jest znane najstarsze na Rusi ementarzysko skandynawskie w Plakun²¹², nieco

²⁰⁶ A. N. Kirpiënikov, G. S. Lebedev, V. A. Bulkin, I. V. Dubov, V. A. Nazarenko 1978, s. 63 i n.; 1980, s. 24 i n.

²⁰⁷ I. P. Šaskol'skij 1965.

²⁰⁸ I. P. Šaskol'skij 1981, s. 210.

²⁰⁹ Na temat wydarzeń opisanych w Rocznikach Bertyniańskich patrz ostatnio A. N. Sacharov 1980, s. 36 - 46. Por. w tej sprawie również G. Hatz 1974, s. 18; L. Lecięjewicz 1981 a, s. 160; J. Herrmann 1982, s. 71; G. S. Lebedev 1982, s. 154.

²¹⁰ E. A. Rjabinin 1980, s. 161 i n.

²¹¹ I. G. Dobrowol'skij, I. V. Dubov, J. K. Kuz'menko 1977, tabl. 4.

²¹² G. F. Korzuchina 1971, s. 59 i n.

zaś później osiedlali się również w innych ośrodkach wczesnomiejskich, usytuowanych zarówno na szlaku wolżańskim, jak i na drodze „iz varjag v greki”.

Z punktu widzenia interesującej nas tu problematyki są to wszystko ustalenia niezmiernie istotne. Okazuje się, że w okresie przenikania na Północ najstarszego strumienia kruszcu arabskiego, zwłaszcza zaś w fazie I : a, działalność kupca skandynawskiego ograniczała się w zasadzie do rejonu Starej Ładogi. W tym czasie nie uczestniczył on jeszcze w przemieszczaniu się arabskiej masy monetarnej poprzez ziemie wschodniosłowiańskie z ośrodków Chazarii i Bułgarii Kamskiej. Można zatem sądzić, że to głównie potrzeby gospodarcze środowiska słowiańskiego leżały u źródeł nawiązania u schyłku VIII stulecia kontaktów handlowych między Europą Wschodnią a światem muzułmańskim. Tak dawniej uważał V. L. Janin²¹³, a ostatnio również wielu innych badaczy radzieckich²¹⁴. W pełni koresponduje to z wynikami przedstawionej analizy depozytów srebrnych.

Sytuacja zmieniła się w okresie przenikania drugiej fali srebra pochodzenia kufickiego. W tym czasie szerokim strumieniem docierało ono do krajów skandynawskich i to nie tylko przez Starą Ładogę, ale i z rejonu Gniezdowa szlakiem Dźwiny. Wszędzie tam jest poświadczona archeologicznie obecność żywołu skandynawskiego. Obey przybysz działał jednak wyłącznie na bazie istniejących już ośrodków gospodarczych Słowian Wschodnich²¹⁵, których rozwój był związany z handlem z krajami muzułmańskimi. Działalność Normanów nie wykraczała poza ramy funkcji gospodarczych tych ośrodków, nie oni zatem stanowili jedyny podmiot wymiany z arabskim Wschodem. Głównym organizatorem handlu był chyba kupiec wschodniosłowiański. Może tylko w Gniezdowie, którego założycielami mogła być grupa skandynawska, jak sądzi ostatnio V. A. Bulkin, choć innego zdania jest L. V. Alekseev²¹⁶, Waregowie odegrali bardziej liczącą się rolę, zwłaszcza w początkowej fazie rozwoju tego ważnego centrum życia gospodarczego i społeczno-politycznego Krywiczów smoleńskich²¹⁷. Być może przez Gniezdowo w latach 840 przenikała część srebra arabskiego niezależnie od działalności kupca wschodniosłowiańskiego. Później wraz z ożywieniem gospodarczym Rusi Północnej w połowie IX stulecia, Skandynawowie działali najpewniej w ramach systemu związanego z funkcjonowaniem wschodniosłowiańskich ośrodków wczesnomiejskich. Z zakresu archeologii brak w każdym razie podstaw źródłowych, które

²¹³ V. L. Janin 1956, s. 87 i n.

²¹⁴ A. N. Kirpičnikov, G. S. Lebedev, V. A. Bulkin, I. V. Dubov, V. A. Nazarenko 1978, s. 79; 1980, s. 32.

²¹⁵ A. N. Kirpičnikov, G. S. Lebedev, V. A. Bulkin, I. V. Dubov, V. A. Nazarenko 1978, s. 69; 1980, s. 27; L. V. Alekseev 1980, s. 187; V. V. Sedov 1982, s. 252.

²¹⁶ Por. na ten temat L. V. Alekseev 1980, s. 186 i n.

²¹⁷ Na temat funkcji tego ośrodka patrz V. A. Bulkin, I. V. Dubov, G. S. Lebedev 1978, s. 25 i n.; 39 i n.; L. V. Alekseev 1980, s. 135 i n.; V. V. Sedov 1982, s. 248 i n. Według L. V. Alekseeva Gniezdowo było plemiennym ośrodkiem dnieprzańskich Krywiczów, inni badacze dopatrują się w nim zespole wczesnomiejskiego o szerszym, ogólnoruskim charakterze, zwłaszcza w X w.

uzasadniałyby pogląd sformułowany ostatnio przez F. Kmiotowicza²¹⁸, jakoby handel z krajami kalifatu spoczywał wyłącznie w rękach przybyszów z Północy.

Najstarsza moneta arabska docierała jednak nie tylko do krajów skandynawskich, przenikała ona również na ziemię zasiedlone przez Słowian nadbałtyckich. W literaturze przedmiotu toczy się od dawna ożywiona dyskusja na temat dróg, którymi kruszec srebrny pochodzenia arabskiego przemieszczał się na południowe wybrzeże Bałtyku. Według niektórych badaczy przenikał on dzięki pośrednictwu ośrodków skandynawskich²¹⁹, według innych docierał bezpośrednio z Rusi Północnej wzdłuż południowo-wschodnich wybrzeży Bałtyku²²⁰. Ten ostatni pogląd zyskuje coraz więcej zwolenników. Liczne ślady wpływów połabsko-pomorskich na kulturę Rusi Północnej z jednej strony, z drugiej zaś obecność zabytków pochodzenia wschodnioeuropejskiego na terytorium Słowian nadbałtyckich zdaje się potwierdzać istnienie bezpośrednich ożywionych kontaktów między tymi krajami²²¹. Powstaje jednak pytanie, kiedy związki te zostały nawiązane, czy ich początki można rzeczywiście datować na przełom VIII i IX w., a zatem na okres, w którym zwłaszcza na północne Połabie dotarł najstarszy strumień srebra arabskiego. Na obszarze Rusi na szczególną uwagę zasługują zespoły znalezisk ze starszych faz wczesnego średniowiecza, w których wystąpiły naczynia gliniane o cechach zachodniosłowiańskich. Nawiązują one do ceramiki zachodniopomorsko-północnopołabskiej. Odkryto je na wielu stanowiskach krywicko-słoweńskich. Najciekawszych materiałów dostarczyły badania prowadzone w Pskowie²²², Gorodcu koło Ługi²²³, we wsi Gorodišče nad rzeką Łowac²²⁴, a także w Nowogrodzie²²⁵ i w Starej Ładodze²²⁶. Zespoły te badacze radzieccy datują najwcześniej na drugą połowę IX w., w większości pochodzą one dopiero z przełomu IX i X i pierwszej połowy X w.²²⁷ Bezpośrednie kontakty

²¹⁸ F. Kmiotowicz 1968, s. 71 in.; 1972, s. 65 in.

²¹⁹ R. Jakimowicz 1933, s. 110 - 113; J. Kostrzewski 1962, s. 306; 1966, s. 151; J. Kostrzewski, W. Chmielewski, K. Jażdżewski 1965, s. 338 - 339; F. Kmiotowicz 1968, s. 80 - 81; 1972, s. 65 in.

²²⁰ K. Ślaski 1954, s. 250; 1969, s. 163; R. Kiersnowski 1960, s. 112 - 113; G. Labuda 1964 - 1975 (II), s. 118; J. Herrmann 1978, s. 168 - 170; 1978 a, s. 195; L. Leciejewicz 1979, s. 180; 1980, s. 237 - 238. Por. też V. L. Janin 1956, s. 89.

²²¹ V. B. Vilinbachov 1962, s. 253 in.; 1973, s. 212 in.; V. M. Potin 1968, s. 63 in.; V. A. Bulkin, I. V. Dubov, G. S. Lebedev 1978, s. 75 in.; J. Herrmann 1978 a, s. 191 in.; 1982, s. 44 in.; 63; W. Łosiński 1980, s. 232 - 233; L. Leciejewicz 1981 a, s. 162 in.; G. S. Lebedev 1982 a, s. 225 in.

²²² S. V. Beleckij 1980, s. 4 in., 15 - 16; 1983, ryc. 13: 13 - 16, 17: 3, 4.

²²³ V. M. Gorjunova 1974, s. 77.

²²⁴ G. S. Lebedev 1982 a, s. 234.

²²⁵ G. P. Smirnova 1974, s. 18 in.; 1978, s. 167 - 169.

²²⁶ J. V. Stankevič 1961, ryc. 7 : 2, 4, 5, 8; 8 : 2, 7.

²²⁷ Ceramika zachodniosłowiańska wystąpiła w poziomach osadniczych datowanych przez badaczy radzieckich w sposób następujący: Psków — koniec IX — początki XI w. (S. V. Beleckij 1980, s. 11 - 12), Gorodec — X — początki XI w. (V. M. Gorjunova

północnej Rusi ze Słowiańszczyzną nadbałtycką byłyby zatem dość późnej daty, w każdym razie trudno, jak dotąd, datować je na pierwszą połowę IX stulecia²²⁸.

Równie późna jest metryka większości zabytków o rodowodzie wschodnio-europejskim z kręgu bałtyjsko-fińsko-północnoruskiego, występujących na południowych wybrzeżach Bałtyku. Pochodzą one w zasadzie dopiero z X - XI w.²²⁹ Przedmioty o starszej chronologii należą do znalezisk dość rzadkich. Odkryto je między innymi w Bosau na terytorium Wagrów²³⁰ oraz w Menzlin nad Pianą²³¹. Interesujące, że zapinkę z Menzlin znaleziono na cmentarzysku, na którym chowali swych zmarłych przybysze ze Skandynawii. A zatem i ta seria zabytków wyklucza raczej możliwość przenikania na południowe wybrzeża Bałtyku kruszcu srebrnego pochodzenia arabskiego bezpośrednio z ośrodków Rusi Północnej i to zarówno w fazie starszej z końca VIII i początków IX w., jak i w fazie młodszej z około połowy IX w. Kontakty te — w XI w. poświadczone przez Adama Bremeńskiego — zostały prawdopodobnie nawiązane dopiero w drugiej połowie IX w., zwłaszcza zaś u schyłku tego stulecia, tzn. w okresie przemieszczania się do krajów strefy nadbałtyckiej strumienia

1974, s. 75), Gorodišče — IX — połowa X w. (G. S. Lebedev 1982 a, s. 232 - 233), Nowogród — koniec IX — początki X w. (G. P. Smirnova 1978, s. 170; na temat datowania początków Nowogrodu patrz też B. A. Kolčín, V. L. Janin 1978, s. 43), Stara Ładoga — X w. (horyzont D).

²²⁸ Sprawa nie jest jednak do końca jasna, bowiem w zespołach ceramiki zachodniosłowiańskiej wystąpiły między innymi naczynia typu Feldberg i Fresendorf (patrz J. Herrmann 1982, s. 45 ryc. 39), mogły tam one zatem dotrzeć już w początkach IX w., a może nawet wcześniej (J. Herrmann 1982, s. 343 przyp. 119). Jeżeli tak byłoby w istocie, wówczas nawiązanie bezpośrednich kontaktów zachodniosłowiańsko-ruskich przypadałoby na I falę napływu kruszcu arabskiego do krajów nadbałtyckich, jego nosicielami mogli być zatem mieszkańcy południowych wybrzeży Bałtyku.

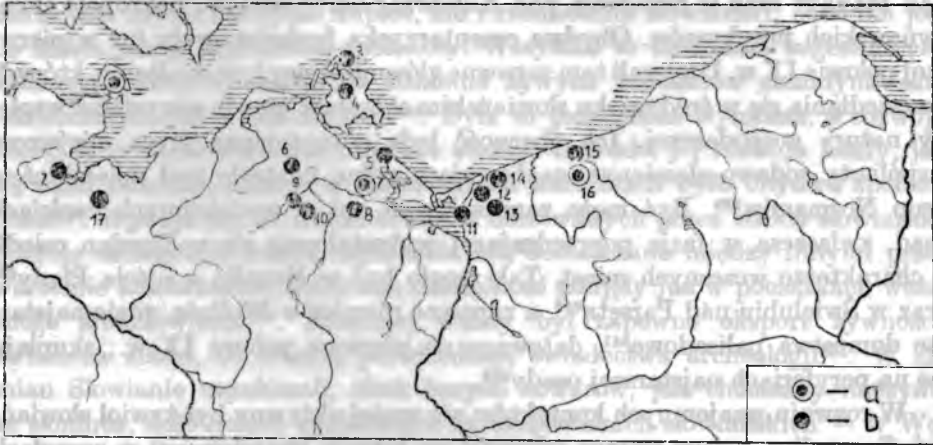
Równie interesująco przedstawiałaby się sprawa, gdyby się okazało, że interesujące nas tu zespoły ceramiczne pochodzą z połowy IX stulecia. Obserwowane w tym czasie zahamowanie dopływu srebra kufickiego do Słowian nadbałtyckich można by w tym przypadku wiązać ze zmianą kierunku kontaktów handlowych, z zerwaniem ściślejszych związków z ośrodkami skandynawskimi i ożywieniem wymiany z Rusią północną. Nie wiadomo jednak, dlaczego towarzyszyłoby temu zmniejszenie strumienia kruszcu srebrnego, bowiem w pierwszej połowie X w. docierał on szeroką strugą właśnie dzięki bezpośrednim powiązaniom gospodarczym Słowian nadbałtyckich z Rusią. Sprawą pilną jest zatem podjęcie na nowo próby ustalenia chronologii warstw osadniczych, w których wystąpiły ułamki ceramiki zachodniosłowiańskiej.

²²⁹ Drense, Kr. Prenzlau (U. Schoknecht 1975, s. 277 ryc. 2d, s. 288), Ralswiek, Kr. Rügen (P. Herfert 1967, ryc. 4c), Rossow, Kr. Pasewalk (U. Schoknecht 1975, s. 291 - 292), Trittelwitz, Kr. Demmin (U. Schoknecht 1968, s. 225 - 226), Wolin (K. A. Wilde 1953, s. 90), Szczecin-Mścięcino (W. Garczyński 1955, s. 46), Szczecin-Stare Miasto (L. Leciejewicz, M. Rulewicz, S. Wesołowski, T. Wieczorowski 1972, tabl. VI b), Cewlino, woj. Koszalin (W. Łosiński 1958, s. 257 - 259), Bogucino, woj. Koszalin (W. Łęga 1930, s. 187 tabl. 43 ryc. 256).

²³⁰ W. Gebers 1975, s. 15.

²³¹ U. Schoknecht 1977, s. 41 - 42.

monet samanidzkich. Wydaje się nawet, że w drugiej ćwierci X w. ośrodki portowe Słowian Zachodnich przejęły funkcję głównego dystrybutora srebra orientального w basenie Morza Bałtyckiego. Wskazują na to wyniki analizy chronologicznego rozkładu monet w skarbach z X w. Jest to już jednak odrębny problem, nie mieszczący się w ramach rzeczowych niniejszego studium.

Ryc. 5. Zabytki pochodzenia skandynawskiego z VII – IX w. na słowiańskim wybrzeżu Bałtyku. a – zespoły znalezisk o cechach kultury Normanów, b – wyroby pochodzenia skandynawskiego. Rys. H. Bona i D. Bartkowiak

Illustr. 5. Relics of Scandinavian origin from the 7th to the 9th centuries on the Slavonic Baltic coast. a – complexes of relics of Norman culture features, b – products of Scandinavian origin. Drawn by H. Bona and D. Bartkowiak

Wszystko to zdaje się przemawiać za tym, że zarówno w początkach, jak i około połowy IX w. moneta arabska na ziemi Słowian nadbałtyckich docierała przede wszystkim dzięki pośrednictwu Normanów. Mogło do tego dojść jedynie w warunkach istnienia już w tym czasie żywych kontaktów między mieszkańcami południowych i północnych wybrzeży Bałtyku. Nie sądzę też, aby mieli rację ci badacze, którzy wskazują na sporadyczny i okazjonalny jedynie charakter wzajemnych związków między tymi dwoma zespołami kulturowymi w IX w.²³² Tezę tę ilustrowano danymi dostarczonymi przez archeologię. Zwracano przede wszystkim uwagę na fakt występowania na wybrzeżach słowiańskich pojedynczych zabytków pochodzenia skandynawskiego z IX w. Nowsze badania nie potwierdzają tych dość pesymistycznych ocen skali kontaktów. Znacznie wydłużyła się lista wyrobów rzemiosła skandynawskiego, znajdujących na stanowiskach datowanych do około 900 r.²³³ Nadal

²³² J. Żak 1963 - 1967; 1971, s. 123 i n.; 1975, s. 48 i n.; G. Labuda 1964 - 1975 (II), s. 114 i n.; (III), s. 85. Patrz też K. Jazdzewski 1981, s. 630 i n.

²³³ Patrz zestawienie stanowisk do ryc. 5.

skupiają się one głównie w wąskim pasie pobraża, przede wszystkim na Pomorzu Zachodnim oraz we wschodniej części północnego Połabia (ryc. 5). Rzadko spotyka się je na obszarze zasiedlonym przez Obodryców²³⁴, brak ich zaś zupełnie na Pomorzu Wschodnim²³⁵. Ten aspekt ilościowy nie jest jednak najważniejszy. Większą uwagę zwracają zwarte zespoły znalezisk o cechach typowych dla kultury wczesnośredniowiecznych Normanów. W Menzlin nad Pianą²³⁶ oraz w Świelubiu pod Kołobrzegiem²³⁷ odkryto nekropole skandynawskich przybyszów. Obydwa cmentarzyska funkcjonowały już w pierwszej połowie IX w. Docierali tam zapewne głównie kupcy i rzemieślnicy, których do osiedlania się w środowisku słowiańskim skłaniały przede wszystkim względy natury gospodarczej. Ich obecność była akceptowana przez miejscowe wspólnoty rodowo-plemienne, zachowujące pełną kontrolę nad działalnością grup Normanów²³⁸. Być może zamieszkiwali oni w wydzielonych częściach osad, zwłaszcza w fazie poprzedzającej wykształcenie się u Słowian osiedli o charakterze wczesnych miast. Tak mogło być w Menzlin u ujścia Piany²³⁹ oraz w Świelubiu nad Parsętą²⁴⁰, a zapewne również w Wolinie, gdzie najstarsze domostwa palisadowe²⁴¹, datowane na pierwszą połowę IX w., skupiają się na peryferiach najstarszej osady²⁴².

W rozwoju wzajemnych kontaktów nie mniej aktywny był żywioł słowiański. Szczególną uwagę zwraca odkrycie na terenie Skandynawii w zespołach ze schyłku VIII i z IX w. ceramiki słowiańskiej, przede wszystkim naczyń typu Feldberg-Kędrzyno oraz Fresendorf-Wolin, a także nieco już młodszych

²³⁴ Do początku IX w. liczyć się należy z pobytem grupy Skandynawów na wyspie Fehmarn (E. Bakka 1971, s. 55 - 63). Nie mamy tam jednak do czynienia z sytuacją podobną do stwierdzonej w Menzlin i Świelubiu (por. przyp. 236 i 237), ponieważ teren wyspy został zasiedlony przez Słowian najpewniej dopiero w X w.; patrz V. Vogel 1972, mapa 6 i n.

²³⁵ Zabytki skandynawskie, w tym również z IX w., znane są natomiast z okolic Elbląga; patrz W. Neugebauer 1937, s. 54 i n. Dostarczyły ich również ostatnie badania prowadzone na osadzie w Janowie Pomorskim, którą być może należy utożsamiać z historycznym Truso; por. przyp. 163.

²³⁶ U. Schoknecht 1977.

²³⁷ W. Łosiński 1979 a, s. 513 i n. Na temat Skandynawów w Świelubiu patrz też J. Herrmann 1982, s. 61; H. Zoll-Adamikowa 1980, s. 184 i n.

²³⁸ L. Leciejewicz 1976 b, s. 337; J. Herrmann 1982, s. 61.

²³⁹ Osada w Menzlin wraz z przylegającą doń nekropolią wchodziła w skład większego zespołu osadniczego, którego centrum znajdowało się w Görke, położone na przeciwnym brzegu Piany; patrz J. Herrmann 1982, s. 105 ryc. 115.

²⁴⁰ Przybysze z Północy przebywali zapewne w jednej z osad położonych u podnóża grodu w Bardach, który pełnił funkcję naczelnej osady lokalnej wspólnoty terytorialnej.

²⁴¹ Pojawienie się budownictwa palisadowego w Wolinie uznaje się za ślad oddziaływań Sasów lub Skandynawów; por. W. Hensel 1963, s. 97; E. Cnotliwy 1962, s. 46 i n.; L. Leciejewicz 1962, s. 80; 1976 b, s. 335, 337; 1979, s. 181 - 182. W zakresie budownictwa liczyć się należy z oddziaływaniami obustronnymi. W Haithabu odkryto domostwo o typowo słowiańskiej konstrukcji zrębowej; por. w tej sprawie K. Schietzel 1981, s. 37, 81 - 82.

²⁴² E. Cnotliwy, W. Łosiński, J. Wojtasik 1986.

naczyń typu Menkendorf-Szczecin²⁴³. Jest to ceramika charakterystyczna zwłaszcza dla północnego Połabia i Pomorza Zachodniego. Odkryto ją zarówno w ważnych centrach gospodarczych ówczesnej Skandynawii, między innymi w Birce, Kaupang i Haithabu²⁴⁴, jak i w lokalnych osiedlach rzemieślniczo-handlowych typu Helgö²⁴⁵ czy Löddeköppinge²⁴⁶. Ceramikę tę w części produkowano prawdopodobnie na miejscu, w ośrodkach skandynawskich²⁴⁷. Docierał tam zatem nie tylko kupiec, ale i rzemieślnik słowiański, choć nie jest do końca jasny jego status społeczny. Wszystko to uzasadnia sugestię tych badaczy, którzy wskazują na istnienie żywych kontaktów skandynawsko-słowiańskich już w IX stuleciu²⁴⁸. Była to partnerska wymiana, w rozwoju której były zainteresowane obydwie strony. U źródeł jej rozwoju leżały, jak się sądzi ostatnio, różnice w materialnych warunkach bytu obydwu społeczności²⁴⁹. Wydaje się, że wśród towarów oferowanych przez stronę słowiańską pozycję szczególnie ważną zajmowała sól, dostarczana między innymi przez warzelnię kołobrzesckie, które swą działalność podjęły już w początkach wczesnego średniowiecza²⁵⁰. Niemniej ważny był zapewne eksport żywności, zwłaszcza zboża, co zresztą potwierdzają świadectwa archeologii²⁵¹. W zamian Słowianie uzyskiwali, obok innych towarów, jak chociażby naczynia ze słoninca, dość licznie znajduwane na stanowiskach słowiańskich — w Wolinie, Kamieniu Pomorskim i Ralswiek, głównie chyba srebro arabskie, które wcześniej zaczęło pełnić funkcję środka płatniczego, zwłaszcza tam, gdzie rytm życia gospodarczego był szybszy, a zatem przede wszystkim na Pomorzu Zachodnim oraz we wschodniej części północnego Połabia. Z tych rejonów pochodzą też wszystkie znane dotąd skarby monet arabskich najstarszej grupy chronologicznej, tam również koncentruje się większość zabytków pochodzenia skandynawskiego, stamtąd wreszcie wywodzi się ceramika słowiańska znajdująca na terenie Skandynawii.

Brak jak dotąd podstaw by sądzić, że kontakty te uległy osłabieniu około połowy IX stulecia. Dziwi w tym kontekście ograniczenie w tym czasie dopływu srebra muzułmańskiego na południowe wybrzeża Bałtyku. Może sprawę tę udałoby się jednak wyjaśnić, gdybyśmy mogli szczegółowiej rozwarstwić chronologicznie zabytki skandynawskie, z których znaczną część nie

²⁴³ D. Selling 1955, s. 69 i n.

²⁴⁴ H. Arbman 1940; W. Hübener 1959, s. 139 i n.; E. K. Hougen 1969, s. 103 - 104.

²⁴⁵ W. Holmqvist, B. Arrhenius 1964, s. 289 - 290; A. Lundström 1968, s. 286.

²⁴⁶ T. Ohlsson 1976, s. 130 i n.

²⁴⁷ D. Selling 1955, s. 244 i n.

²⁴⁸ M. Stenberger 1968, s. 286 i n.; L. Leciejewicz 1979, s. 176 i n.; 1980, s. 232 i n.; 1981, s. 155 i n.

²⁴⁹ L. Leciejewicz 1980, s. 233 i n.; 1981, s. 158.

²⁵⁰ W. Łosiński 1972, s. 287 - 288.

²⁵¹ L. Leciejewicz 1980, s. 243; 1981, s. 164 - 165. Na eksport zbóż do Skandynawii wskazywano już dawniej; por. F. Kmietowicz 1968, s. 83; 1972, s. 68 - 69; V. B. Vilinbachov 1974, s. 91.

można datować dokładniej niż ogólnie na IX w. Jest to sprawa, której warto poświęcić baczną uwagę w programie przyszłych badań²⁵².

Sytuacja zmieniła się u schyłku IX w. Wówczas to zostały najpewniej nawiązane bezpośrednie kontakty handlowe między ośrodkami portowymi Słowian nadbałtyckich a osiedlami wczesnomiejskimi Rusi Północnej. Spowodowało to ożywienie na szlaku morskim prowadzącym wzdłuż południowo-wschodnich wybrzeży Bałtyku, szlaku o starych zresztą tradycjach, dotąd jednak opanowanego chyba głównie przez Normanów²⁵³, choć kupiec i rzemieślnik słowiański już w początkach IX w. docierał do Truso aktywnie uczestnicząc w działalności handlowej tego ośrodka²⁵⁴. W X stuleciu kruszec arabski przemieszczał się nie tylko z północnych na południowe wybrzeża Bałtyku, ale i w kierunku odwrotnym, z Gotlandii znamy bowiem szereg skarbów o strukturze typowej dla depozytów zachodniosłowiańskich. W tym czasie funkcję ważnego centrum dystrybucji kruszcu pochodzenia kufickiego pełnił zapewne Wolin — największe miasto Słowiańszczyzny Zachodniej.

Poznań, grudzień 1984*

²⁵² Por. tu również nasze uwagi zamieszczone w przyp. 228 oraz w tekście poświęconym II fali napływu monety arabskiej na południowe wybrzeże Bałtyku.

²⁵³ H. Jankuhn 1971, s. 24 - 26; B. Nerman 1958; B. von zur Mühlen 1975; F. D. Gurevič 1963, s. 197 i n.; 1978, s. 167 i n.

²⁵⁴ Na osadzie w Janowie Pomorskim pod Elblągiem, którą być może należy identyfikować z Truso, odkryto liczną ceramikę słowiańską; patrz przyp. 163 i 235.

* W części katalogowej pracy uwzględniłem literaturę, która ukazała się do połowy 1983 r., w wyjątkowych jedynie przypadkach sięgałem do prac wydrukowanych po tym okresie. Nie zdołałem niestety dotrzeć do szeregu pozycji o podstawowym niekiedy znaczeniu. Sytuacja wyglądałaby jeszcze gorzej, gdyby nie uczynność Kolegów i Znajomych, którym w tym miejscu pragnę złożyć serdeczne podziękowanie. Specjalne wyrazy wdzięczności składam profesorom L. Leciejewiczowi, S. Suchodolskiemu i J. Żakowi. Wydatną pomoc okazali mi również: mgr E. Lindberger (Sztokholm), dr V. Vogel (Schleswig) oraz dr V. Kulakov (Moskwa).

Po oddaniu niniejszej pracy do druku przebywałem na stypendium naukowym w Szwecji, gdzie zapoznałem się z szeregiem prac, do których nie udało mi się dotrzeć w Polsce. W publikowanym obecnie szkicu wykorzystanie wszystkich zebranych tam materiałów okazało się niemożliwe ze względów technicznych. Uwzględniłem jednak niektóre istotniejsze pozycje, choć w dość skromnym zakresie, w tym m. in. doskonałe studium K. Randsborga (1980), a także prace B. Granberg (1966) i B. E. Hovéna (1982). Uzupełniłem ponadto katalog znalezisk, wykorzystując również niektóre opracowania (A. Kromann 1985), które ukazały się w 1985 r.

SKARBY ZWIĄZANE Z NAJSTARSZĄ FAŁĄ NAPŁYWU KRUSZCU SREBRNEGO POCHODZENIA ARABSKIEGO (RYC. 1)

Związek Radziecki

1. Kaliningrad
Skarb. Chr.: po 745/46 r. (?). Lit.: Kropotkin 1968, s. 76 nr 32 przyp. 17; 1971, s. 80 nr 29; 1978, s. 113 nr 33; Noonan 1981, s. 82 nr 1.
2. Staraja Ladoga, Leningradskaja obl.
Skarb. Chr.: po 786/87 r. Lit.: Markov 1910, s. 140 nr 24; Janin, 1956, s. 86 ryc. 5 nr 22, s. 90 przyp. 2; Kropotkin 1968, s. 74 nr 22; 1978, s. 113 nr 34; Ljapuśkin 1968, s. 111 nr 509; Davidan 1971, s. 142 przyp. 26; Nosov 1976, s. 101 nr 1; Noonan 1981, s. 82 nr 2.
3. Novye Mliny (Paristovka), Černigovskaja obl.
Skarb. Chr.: po 787/88 r. (?). Lit.: Janin 1956, s. 86 ryc. 5 nr 4, s. 90 przyp. 3; Kropotkin 1968, s. 74 nr 4; 1971, s. 91 nr 157; 1978, s. 113 nr 7; Ljapuśkin 1968, s. 82 nr 321; Kotlar 1970, s. 22 przyp. 17 nr 13; Noonan 1981, s. 82 nr 3.
4. Ungeni, Limbažu raj., Łotwa.
Skarb. Chr.: po 792/93 r. (?). Lit.: Mugurevič 1965, s. 24-25 nr 2; Kropotkin 1971, s. 94 nr 200; 1978, s. 113 nr 32; Urtāns 1977, s. 62-63, 168 nr 46. Uw.: Większość badaczy skarb datuje na X w. Do grupy depozytów związanych z najstarszą fałą napływu monet arabskich zaliczył go ostatnio Kropotkin (1978).
5. Cimljanskoe gorodišče, Rostovskaja obl.
Skarb. Chr.: po 799/800 lub po 802 r. (?). Lit.: Kropotkin 1968, s. 75 nr 27 przyp. 11; 1971, s. 84 nr 76; 1978, s. 113 nr 3; Noonan 1981, s. 82-83 nr 4.
6. Verchnij Soltov, Charkovskaja obl.
Skarb. Chr.: VIII w. (?). Lit.: Kotlar 1970, s. 22 przyp. 17 nr 5.
7. Kašira, Moskovskaja obl.
Skarb. Chr.: VIII lub początki IX w. Lit.: Korzuchina 1954, s. 80-81 nr 5; Ljapuśkin 1968, s. 82 nr 315.
8. Leleki, Kirovskaja obl.
Skarb. Chr.: po 803/4 r. (?). Lit.: Markov 1910, s. 6 nr 32; Janin 1956, s. 86 ryc. 5 nr 25, s. 90 przyp. 3; Kropotkin 1968, s. 74 nr 25; 1978, s. 113 nr 37; Noonan 1981, s. 83 nr 5.
9. Svetlograd (Petrovskoe), Stavropol'skij Kraj
Skarb. Chr.: po 804/5 r. Lit.: Kropotkin 1968, s. 75 przyp. 10 nr 26; 1971, s. 78 nr 3; 1978, s. 113 nr 1.
10. Krivjanskaja stanica, Rostovskaja obl.
Skarb. Chr.: po 805/6 r. Lit.: Markov 1910, s. 137 nr 8; Janin 1956, s. 86 ryc. 5 nr 1, s. 90 przyp. 2; Kropotkin 1968, s. 74 nr 1; 1978, s. 113 nr 2; Noonan 1981, s. 83-84 nr 6.
11. Baskač, Moskovskaja obl.
Skarb. Chr.: po 807/8 r. Lit.: Korzuchina 1954, s. 81 nr 7; Janin 1956, s. 86 ryc. 5 nr 10, s. 90 przyp. 3; Kropotkin 1968, s. 74 nr 10; 1971, s. 82 nr 46; 1978, s. 113 nr 18; Ljapuśkin 1968, s. 82 nr 309; Nikol'skaja 1981, s. 276 ryc. 104 nr 4; Noonan 1981, s. 84 nr 7.
12. Vylegi, Novgorodskaja obl.
Skarb. Chr.: po 807/8 r. (?) Lit.: Markov 1910, s. 28 nr 152; Janin 1956, s. 86 ryc. 5 nr 20, s. 90 przyp. 3; Kropotkin 1968, s. 74 nr 20; 1978, s. 113 nr 30; Ljapuśkin 1968, s. 110 nr 488; Nosov 1976, s. 101 nr 3; Noonan 1981, s. 84 nr 8.

13. Knjażčino, Leningradskaja obl.

Skarb. Chr.: po 808/9 r. Lit.: Markov 1910, s. 32 - 33 nr 179 - 181; Janin 1956, s. 86 ryc. 5 nr 23, s. 90 przyp. 2; Korzuchina 1961, s. 83; Kropotkin 1968, s. 74 nr 23; 1978, s. 113 nr 35; Ljapuškin 1968, s. 111 nr 494; Davidan 1971, s. 142 przyp. 26; Nosov 1976, s. 101 nr 2; Noonan 1981, s. 84 - 86 nr 9.

14. Zavališćino, Belgorodskaja obl.

Skarb. Chr.: po 809/10 r. Lit.: Janin 1956, s. 86 ryc. 5 nr 2, s. 90 przyp. 2; Kropotkin 1962, s. 24 nr 45; 1968, s. 74 nr 2; 1971, s. 78 nr 7; 1978, s. 113 nr 4; Ljapuškin 1968, s. 82 nr 313; Noonan 1981, s. 86 - 87 nr 10.

15. Tartu, Estonia.

Skarb. Chr.: po 809/10 r. (?). Lit.: Janin 1956, s. 86 ryc. 5 nr 21; Kropotkin 1968, s. 74 nr 21; 1978, s. 113 nr 31. Uw.: Selirand (1978) nie wymienia depozytu z Tartu wśród skarbów estońskich datowanych na IX w. Por. tu również Tõnisson 1962, s. 199 nr 79 - 81, s. 244 - 245.

16. Chitrovka, Moskovskaja obl.

Skarb. Chr.: po 810/11 r. Lit.: Kropotkin 1968, s. 76 nr 31 przyp. 15; 1971, s. 82 nr 47; 1978, s. 113 nr 19; Nikol'skaja 1981, s. 275 ryc. 104 nr 18; Noonan 1981, s. 87 nr 11.

17. Semenov gorodok, Kalininskaja obl.

Skarb. Chr.: po 810/11 r. (?). Lit.: Markov 1910, s. 46 nr 263; Janin 1956, s. 86 ryc. 5 nr 17, s. 90 przyp. 3; Kropotkin 1968, s. 74 nr 17; 1978, s. 113 nr 27; Golubeva 1973, s. 177 nr 30; Noonan 1981, s. 87 nr 12.

17a. Cholopij gorodok, Novgorodskaja obl.

Skarb. Chr.: po 810/11 r. Lit.: Nosov 1984, s. 20 przyp. 73, s. 23; Koneckij, Nosov 1985, s. 39

18. Niżnie Novoselki, Brjanskaja obl.

Skarb. Chr.: po 811/12 lub po 816/17 r. Lit.: Kropotkin 1968, s. 75 - 76 nr 29 przyp. 13; 1971, s. 79 nr 12; 1978, s. 113 nr 9; Ljapuškin 1968, s. 82 nr 319; Noonan 1981, s. 87 - 88 nr 13.

19. Ugodići, Jaroslavl'skaja obl.

Skarb. Chr.: po 812/13 r. Lit.: Korzuchina 1954, s. 82 nr 9; Janin 1956, s. 86 ryc. 5 nr 14, s. 90 przyp. 2; Kropotkin 1962, tab. 2; 1968, s. 74 nr 14; 1978, s. 113 nr 24; Nosov 1976, s. 101 nr 9; Noonan 1981, s. 88 - 89 nr 16.

20. Kremlevskoe, Orlovskaja obl.

Skarb. Chr.: po 812/13 r. Lit.: Kropotkin 1968, s. 76 nr 30; 1971, s. 83 nr 59; 1978, s. 113 nr 17; Noonan 1981, s. 88 nr 15.

21. Niżnaja Syrovatka, Sum'skaja obl.

Skarb. Chr.: po 812/13 r. Lit.: Markov 1910, s. 52 nr 301; Janin 1956, s. 86 ryc. 5 nr 3, s. 90 przyp. 2; Kropotkin 1968, s. 74 nr 3; 1978, s. 113 nr 5; Ljapuškin 1968, s. 82 nr 320; Kotlar 1970, s. 22 przyp. 17 nr 19; Noonan 1981, s. 88 nr 14.

22. Orša — okolica (Mogilev), Mogilevskaja obl.

Skarb. Chr.: po 814/15 r. Lit.: Markov 1910, s. 25 nr 139, 141; Janin 1956, s. 86 ryc. 5 nr 7, s. 90 przyp. 2; Kropotkin 1968, s. 74 nr 7 1978, s. 113 nr 13; Ljapuškin 1968, s. 111 nr 499; Kolendo 1973, s. 65 - 74; Noonan 1981, s. 89 - 90 nr 17.

23. Sarskoe gorodišće (Deboly), Jaroslavl'skaja obl.

Skarb. Chr.: po 814/15 r. (?). Lit.: Leont'ev 1974, s. 72 - 74; Kropotkin 1978, s. 113 nr 23; Noonan 1981, s. 90 nr 18.

24. Minskaja obl.

Skarb. Chr.: po 815/16 r. Lit.: Markov 1910, s. 24 nr 136; Janin 1956, s. 86 ryc. 5 nr 8, s. 90 przyp. 2; Kropotkin 1968, s. 74 nr 8; 1978, s. 113 nr 14; Ljapuškin 1968, s. 111 nr 497; Noonan 1981, s. 90 - 91 nr 19.

25. Nabatovo, Kalininskaja obl.

Skarb. Chr.: po 815/16 r. (?). Lit.: Janin 1956, s. 86 ryc. 5 nr 19, s. 90 przyp. 3; Kro-

- potkin 1968, s. 74 nr 19; 1971, s. 80 nr 32; 1978, s. 113 nr 29; Ljapuśkin 1968, s. 111 nr 500; Nosov 1976, s. 101 nr 5; Noonan 1981, s. 91 nr 20.
26. Lapotkovo, Tul'skaja obl.
Skarb. Chr.: po 816/17 r. Lit.: Markov 1910, s. 49 nr 281; Korzuchina 1954, s. 81 nr 6; Janin 1956, s. 86 ryc. 5 nr 9, s. 90 przyp. 2; Kropotkin 1968, s. 74 nr 9; 1978, s. 113 nr 16; Ljapuśkin 1968, s. 82 nr 31; Nikol'skaja 1981, s. 276 ryc. 104 nr 12; Noonan 1981, s. 91 nr 21.
27. Borki, Rjazan'skaja obl.
Skarb. Chr.: po 817/18 r. Lit.: Markov 1910, s. 40 - 41 nr 225; Janin 1956, s. 86 ryc. 5 nr 11, s. 90 przyp. 2; Kropotkin 1968, s. 74 nr 11; 1978, s. 113 nr 20; Nikol'skaja 1981, s. 276 ryc. 104 nr 5; Noonan 1981, s. 91 nr 22.
28. Novotroickoe gorodiŝe, Sumskaja obl.
Skarb. Chr.: po 818/19 r. Lit.: Kropotkin 1968, s. 75 nr 28 przyp. 12; 1971, s. 90 nr 148; 1978, s. 113 nr 6; Noonan 1981, s. 91 nr 23.
29. Skopiński ujezd, Rjazan'skaja obl.
Skarb. Chr.: po 818/19 r. (?). Lit.: Janin 1956, s. 86 ryc. 5 nr 12, s. 90 przyp. 3; Kropotkin 1968, s. 74 nr 12; 1978, s. 113 nr 21; Nikol'skaja 1981, s. 276 ryc. 104 nr 11; Noonan 1981, s. 91 nr 24.
30. Élmed, Tatarskaja ASSR
Skarb. Chr.: po 820/21 r. Lit.: Janin 1956, s. 86 ryc. 5 nr 24; Kropotkin 1968, s. 74 nr 24; 1971, s. 88 nr 123; 1978, s. 113 nr 36; Noonan 1981, s. 93 nr 26.
31. Jariloviči, Cernigovskaja obl.
Skarb. Chr.: po 820/21 r. Lit.: Markov 1910, s. 50 - 51 nr 290; Janin 1956, s. 86 ryc. 5 nr 5; Kropotkin 1968, s. 74 nr 5; 1978, s. 113 nr 8; Ljapuśkin 1968, s. 82 nr 326; Kotlar 1970, s. 22 przyp. 16 nr 21; Noonan 1981, s. 91 - 93 nr 25.
32. Sarskoe gorodiŝe (Deboly), Jaroslavl'skaja obl.
Skarb. Chr.: lata 820. Lit.: Markov 1910, s. 54 nr 313; Janin 1956, s. 86 ryc. 5 nr 13, s. 90 przyp. 2; Kropotkin 1967, s. 74 nr 13; 1978, s. 118 nr 22; Leont'ev 1974, s. 71; Nosov 1976, s. 101 nr 10; Noonan 1981, s. 94 nr 31.
33. Vitebskij r-n
Skarb. Chr.: po 822/23 r. Lit.: Kropotkin 1978, s. 113 nr 12; Noonan 1981, s. 93 nr 27.
34. Kosljaki (Litvinoviči), Gomel'skaja obl.
Skarb. Chr.: po 823/24 r. Lit.: Janin 1956, s. 86 ryc. 5 nr 6, s. 90 przyp. 2; Kropotkin 1968, s. 74 nr 6; 1971, s. 93 nr 178; 1978, s. 113 nr 10; Ljapuśkin 1968, s. 111 nr 495; Noonan 1981, s. 93 nr 28.
35. Antonienberg
Skarb. Chr.: po 822/23 r. (?). Lit.: Kropotkin 1978, s. 113 nr 15; Noonan 1981, s. 93 nr 29.
36. Demjansk, Novgorodskaja obl.
Skarb. Chr.: po 824/25 r. Lit.: Markov 1910, s. 28 nr 154; Janin 1956, s. 86 ryc. 5 nr 18, s. 90 przyp. 2; Kropotkin 1968, s. 74 nr 18; 1978, s. 113 nr 28; Ljapuśkin 1968, s. 110 nr 490; Golubeva 1973, s. 177 nr 20; Nosov 1976, s. 101 nr 4; Noonan 1981, s. 93 - 94 nr 30.
37. Uglič, Jaroslavl'skaja obl.
Skarb. Chr.: po 829/30 r. Lit.: Markov 1910, s. 54 - 55 nr 313; Janin 1956, s. 86 ryc. 5 nr 15, s. 90 przyp. 2; Kropotkin 1968, s. 74 nr 15; 1978, s. 113 nr 25; Golubeva 1973, s. 177 nr 63; Nosov 1976, s. 101 nr 8; Noonan 1981, s. 94 - 96 nr 32.
38. Kislaja, Smolenskaja obl.
Skarb. Chr.: pierwsze trzydziestolecie IX w. Lit.: Kropotkin 1971, s. 85 nr 92; 1978, s. 113 nr 11; Lebedev, Bulkin, Nazarenko 1975, s. 169; Noonan 1981, s. 97 nr 34.
39. Zagorod'e, Kalininskaja obl.

Skarb. Chr.: po 831/32 r. Lit.: Markov 1910, s. 47 nr 267; Janin 1956, s. 86 ryc. 5 nr 16; Kropotkin 1968, s. 74 nr 16; 1978, s. 113 nr 26; Ljapuśkin 1968, s. 110 nr 493; Golubeva 1973, s. 177 nr 53; Nosov 1976, s. 101 nr 7; Noonan 1981, s. 96 nr 33.

Finlandia

40. Hammarudda, Jomala, Åland

Skarb. Chr.: po 833/34 r. (?). Lit.: Granberg 1966, s. 150; Talvio 1980, s. 176 nr 9.

Szwecja

a) Gotlandia

41. Hesselby, Dalhem sn

Skarb. Chr.: po 792/93 lub po 796 r. Lit.: Stenberger 1947, s. 39 nr 90; Linder Welin 1956, s. 184; CNS IX - XI, 1982, s. 19 - 20 nr 3.

42. Hammars, Fårö sn

Skarb. Chr.: po 802/3 r. Lit.: Stenberger 1947, s. 69 nr 175; 1958, s. 252; Linder Welin 1956, s. 184; CNS IX - XI, 1982 a, s. 49 - 50 nr 6.

43. Oekos, Öja sn

Skarb. Chr.: po 813 r. Lit.: Stenberger 1947, s. 245 nr 608; 1958, s. 252; Linder Welin 1956, s. 184.

44. Norrgårda, Björke sn

Skarb. Chr.: po 818/19 r. Lit.: Stenberger 1947, s. 25 nr 38; Linder Welin 1956, s. 184; CNS IX - XI, 1977, s. 84 - 86 nr 9.

45. Prästgården, Hejde sn

Skarb. Chr.: po 824/25 r. Lit.: Linder Welin 1938, s. 124; 1955, s. 166 - 167 tab. III, s. 168 - 169 tab. IV nr 1; Stenberger 1947, s. 104 nr 265; Callmer 1976, s. 179 nr 12.

46. Norrgårda II, Björke sn

Skarb. Chr.: po 833 r. Lit.: Stenberger 1947, s. 25 - 26 nr 39; CNS IX - XI, 1977, s. 87 - 90 nr 10.

b) pozostała część terytorium

47. Väsby, Hammarby sn, Uppland

Skarb. Chr.: po 825/26 r. Lit.: Tornberg 1848, s. X - XI nr 18; Linder Welin 1938, s. 124; Nordman 1942, s. 274 - 275; Stenberger 1958, s. 252; Callmer 1976, s. 179 nr 13.

Dania

47a. Østerhalne Enge, Vadum sogn, Kjaer herred, Jylland

Skarb. Chr.: po 808 r. Lit.: Kromann 1985, s. 53 nr 4.

Niemiecka Republika Demokratyczna

48. Penzlin, Kr. Waren, Bez. Neubrandenburg
Skarb. Chr.: po 798/99 r. Lit.: Kiersnowski 1964, s. 52 nr 132; Herrmann 1968, s. 309 nr 85; Leciejewicz 1968, s. 30 tab. 4; 1970, s. 217 ryc. 1 nr 3; CAQ 2, 1979, s. 568 nr 57/64.
49. Prerow-Darss, Kr. Ribnitz-Damgarten, Bez. Rostock
Skarb. Chr.: po 803 r. Lit.: Kiersnowski 1964, s. 54 nr 143; Völckers 1965, s. 97 - 98 nr 29, s. 179; Herrmann 1968, s. 306, nr 30; Leciejewicz 1968, s. 30 tab. 4; 1970, s. 217 ryc. 1 nr 1; CAQ 2, 1979, s. 23 nr 38/39.
50. Neubrandenburg — okolica, Bez. Neubrandenburg
Skarb. Chr.: po 818/19 r. Lit.: Kiersnowski 1964, s. 48 nr 119; Leciejewicz 1968, s. 30 tab. 4; 1970, s. 217 ryc. 1 nr 4; CAQ 2, 1979, s. 389 - 390 nr 50/179.
51. Rugard, Kr. Rügen, Bez. Rostock
Skarb. Chr.: po 815/16 r. Lit.: Kiersnowski 1964, s. 58 nr 155; Herrmann 1968, s. 306 nr 32; Leciejewicz 1968, s. 30 tab. 4; 1970, s. 217 ryc. 1 nr 2; CAQ 2, 1979, s. 136 - 137 nr 41/421.

Polska

52. Zalewo, woj. olsztyńskie
Skarb. Chr.: po 811/12 r. Lit.: Inw. 4, 1966, s. 78 nr 19; Atlas 1982, s. 50, II F 2.
53. Stegna, woj. elbląskie
Skarb. Chr.: po 811/12 r. Lit.: Inw. 2, 1959, s. 97 - 98 nr 159; Atlas 1982, s. 50, I F 1.
54. Długobór, gm. Płoskinia, woj. elbląskie
Skarb. Chr.: po 813/14 r. Lit.: Inw. 4, 1966, s. 73 nr 5; Atlas 1982, s. 49, I F 5.
55. Krasnołąka, gm. Górowo Hawieckie, woj. olsztyńskie
Skarb. Chr.: po 813/14 r. Lit.: Inw. 4, 1966, s. 73 - 74 nr 7; Atlas 1982, s. 49, I G 1.
56. Grzybowo, gm. Kołobrzeg, woj. koszalińskie
Skarb. Chr.: po 815/16 r. Lit.: Inw. 2, 1959, s. 51 nr 55; Atlas 1982, s. 49, I B 1.
57. Kretomino, gm. Manowo, woj. koszalińskie
Skarb. Chr.: po 815/16 r. Lit.: Inw. 2, 1959, s. 60 nr 82; Kmietowicz A., Kmietowicz F. 1968, s. 310 - 314; Leciejewicz 1970, s. 215, 217 ryc. 1 nr 6; Atlas 1982, s. 49, I C 7.
58. Braniewo, woj. elbląskie
Skarb. Chr.: po 816/17 r. Lit.: Inw. 4, 1966, s. 72 - 73 nr 3; Atlas 1982, s. 49, I F 2.
59. Mokajmy-Sójki, gm. Rychliki, woj. elbląskie
Skarb. Chr.: po 817/18 r. Lit.: Inw. 2, 1959, s. 70 nr 103; Atlas 1982, s. 50, II F 1.
60. Ramsowo, gm. Barczewo, woj. olsztyńskie
Skarb. Chr.: po 828/29 r. Lit.: Inw. 4, 1966, s. 75 nr 13; Atlas 1982, s. 50, II G 2.

Republika Federalna Niemiec

61. Biebrich, Wiesbaden-Biebrich, Hessen
Skarb. Chr.: po 795, zapewne ok. 800 r. Lit.: Duplessy 1956, s. 124, 130 - 131 nr 11; Skaare 1966, s. 407.

Szwajcaria

62. Ilanz, Graubünden

Skarb. Chr.: po 789/90 r. (?). Lit.: Duplessy 1956, s. 123, 130 - 131 nr 8; Völckers 1965, s. 73 - 79 nr 24, s. 160 - 166; Skaare 1966, s. 407; Suchodolski 1982, s. 192 i n.

63. Steckborn, Thurgau

Skarb. Chr.: po 798/99 r. Lit.: Duplessy 1956, s. 123 - 124, 130 - 131 nr 10; Völckers 1965, s. 118, 192 nr 58.

Włochy

64. Bolonia

Skarb. Chr.: po 813/14 r. (?). Lit.: Duplessy 1956, s. 122, 130 - 131 nr 6; Skaare 1966, s. 406.

Francja

65. Castel-Roussillon

Skarb. (?). Chr.: po 772 r. (?). Lit.: Duplessy 1956, s. 121, 130 - 131 nr 2.

SKARBY SREBRNE ZWIĄZANE Z II FALĄ NAPŁYWU KRUSZCU POCHODZENIA ARABSKIEGO (RYC. 4)

Związek Radziecki

1. Vjatka, Kirovskaja obl.

Skarb. Chr.: po 840/41 r. Lit.: Markov 1910, s. 7 nr 35; Janin 1956, s. 102 ryc. 17 nr 35; Czapkiewicz, Lewicki, Nosek, Opozda-Czapkiewicz 1957, s. 197; Kropotkin 1978, s. 115 nr 45; Noonan 1981, s. 97 nr 35.

2. Devica, Voroneżskaja obl.

Skarb. Chr.: po 837/38 r. Lit.: Janin 1956, s. 100 - 101 przyp. 1, s. 102 ryc. 17 nr 8; Ljapuśkin 1968, s. 82 nr 312; Kropotkin 1971, s. 79 nr 20; 1978, s. 114 nr 9; Noonan 1981, s. 97 nr 36.

3. Kohtla I, Virunaa, Estonia

Skarb. Chr.: po 837/38 r. Lit.: Janin 1956, s. 100 - 101 przyp. 1, s. 102 ryc. 17 nr 28; Czapkiewicz, Lewicki, Nosek, Opozda-Czapkiewicz 1957, s. 236 przyp. 1; Tõnisson 1962, s. 195 nr 48, s. 242 - 243; Selirand 1978, s. 246 nr 28.

4. Protasovo, Tuł'skaja obl.

Skarb. Chr.: po 841/42 r. Lit.: Markov 1910, s. 49 nr 284; Janin 1956, s. 100 - 101 przyp. 1, s. 102 ryc. 17 nr 9; Czapkiewicz, Lewicki, Nosek, Opozda-Czapkiewicz 1957,

- s. 242 nr 1; Ljapuškin 1968, s. 82 nr 322; Kropotkin 1978, s. 114 nr 10; Noonan, 1981, s. 97 - 98 nr 37.
5. Dobrino, Vitebskaja obl.
Skarb. Chr.: po 841/42 r. Lit.: Rjabcevič 1965, s. 121 n.; Ljapuškin 1968, s. 110 nr 491; Kropotkin 1971, s. 92 nr 169; 1978, s. 115 nr 39; Nosov 1976, s. 105; Noonan 1981, s. 98 - 99 nr 38.
6. Lesogurt, Udmurskaja ASSR
Skarb. Chr.: po 841/42 r. Lit.: Kropotkin 1971, s. 88 nr 124; 1978, s. 115 nr 44; Noonan 1981, s. 99 nr 39.
7. Jagošury, Kirovskaja obl.
Skarb. Chr.: po 843 r. Lit.: Markov 1910, s. 8 nr 39; Janin 1956, s. 100 - 101 przyp. 1, s. 102 ryc. 17 nr 34; Kropotkin 1978, s. 115 nr 43; Noonan 1981, s. 99 - 101 nr 40.
8. Simony, Minskaja obl.
Skarb. Chr.: po 845/46 r. Lit.: Rjabcevič 1965, s. 122 - 123 przyp. 5; Ljapuškin 1968, s. 111 nr 505; Kropotkin 1971, s. 93 nr 184; 1978, s. 115 nr 40; Nosov 1976, s. 105; Noonan 1981, s. 101 nr 41.
9. Staraja Ladoga, Leningradskaja obl.
Skarb. Chr.: po 846/47 r. Lit.: Janin 1956, s. 100 - 101 przyp. 1, s. 102 ryc. 17 nr 24; Korzuchina 1961, s. 82 - 83; Kropotkin 1971, s. 82 nr 44; 1978, s. 115 nr 29; Davidan 1976, s. 111, 115; Nosov 1976, s. 101 nr 11; Noonan 1981, s. 101 nr 42.
10. Pskovskij ujezd, Pskovskaja obl.
Skarb. Chr.: po 847 lub po 850 r. (?). Lit.: Markov 1910, s. 39 nr 215; Janin 1956, s. 100 - 101 przyp. 1, s. 102 ryc. 17 nr 33; Ljapuškin 1968, s. 111 nr 504; Kropotkin 1978, s. 115 nr 42; Noonan 1981, s. 116 nr 73.
11. Kunakovo, Moskovskaja obl.
Skarb. Chr.: po 851/52 r. Lit.: Ljapuškin 1968, s. 82 nr 316; Kropotkin 1978, s. 114 nr 20; Nikol'skaja 1981, s. 275 ryc. 104 nr 20; Noonan 1981, s. 101 nr 43.
12. Igi (koło Grobina), Liepājas raj., Łotwa.
Skarb. Chr.: po 852/53 r. Lit.: Markov 1910, s. 15 nr 85; Janin 1956, s. 100 - 101 przyp. 1, s. 102 ryc. 17 nr 27; Urtāns 1964, s. 49 nr 14; 1977, s. 62 - 63 nr 42, s. 165; Muguzevič 1965, s. 24 - 25 nr 3; Kropotkin 1978, s. 115 nr 32.
13. Archemcy, Vitebskaja obl.
Skarb. Chr.: po 852/53 r. Lit.: Markov 1910, s. 3 nr 12; Janin 1956, s. 100 - 101 przyp. 1, s. 102 ryc. 17 nr 29; Czapkiewicz, Lewicki, Nosek, Opozda - Czapkiewicz 1957, s. 242 nr 2; Nosov 1976, s. 105; Kropotkin 1978, s. 115 nr 35; Noonan 1981, s. 101 - 102 nr 44.
14. Poroc'e, Vitebskaja obl.
Skarb. Chr.: po 853/54 r. Lit.: Rjabcevič 1965, s. 121 i n.; Ljapuškin 1968, s. 111 nr 503; Kropotkin 1971, s. 92 nr 170; 1978, s. 115 nr 38; Noonan 1981, s. 102 nr 45.
15. Baevo-Sobolevo, Vitebskaja obl.
Skarb. Chr.: po 856/57 lub po 862/63 r. Lit.: Janin 1956, s. 100 - 101 przyp. 1, s. 102 ryc. 17 nr 30; Rjabcevič 1965, s. 122 - 123 przyp. 5; Kropotkin 1971, s. 92 nr 172; 1978, s. 115 nr 36; Nosov 1976, s. 105; Noonan 1981, s. 103 nr 47.
16. Gručino, Moskovskaja obl.
Skarb. Chr.: po 860/61 r. (?). Lit.: Markov 1910, s. 50 nr 287; Janin 1956, s. 100 - 101 przyp. 1, s. 102 ryc. 17 nr 13; Kropotkin 1978, s. 114 nr 14; Nikol'skaja 1981, s. 275 ryc. 104 nr 15; Noonan 1981, s. 102 nr 46.
17. Pejpus
Skarb. Chr.: po 862 r. Lit.: Markov 1910, s. 18 nr 99; Janin 1956, s. 100 - 101 przyp. 1, s. 102 ryc. 17 nr 25; Kropotkin 1978, s. 115 nr 30. Uw.: Selirand (1978) nie wymienia tego depozytu wśród zespółów z IX w. z terenu Estonii.
18. Lučesy, Vitebskaja obl.
Skarb. Chr.: po 862/63 r. (?). Lit.: Markov 1910, s. 2 nr 8; Janin 1956, s. 100 - 101

- przyp. 1, s. 102 ryc. 17 nr 32; Nosov 1976, s. 101 nr 16; Kropotkin 1978, s. 115 nr 41; Noonan 1981, s. 103 nr 48.
19. Libagu Saraji, Talsu raj., Łotwa
Skarb. Chr.: po 863/64 r. Lit.: Urtāns 1964, s. 59 nr 27; 1977, s. 62 - 63 nr 43, s. 165 - 166; Mugurevič 1965, s. 24 - 25 nr 1; Kropotkin 1971, s. 94 nr 198; 1978, s. 115 nr 33.
20. Pankino
Skarb. Chr.: po 863/64 r. Lit.: Markov 1910, s. 28 nr 155; Janin 1956, s. 100 - 101 przyp. 1, s. 102 ryc. 17 nr 19; Golubeva 1973, s. 177 nr 4; Nosov 1976, s. 101 nr 19; Kropotkin 1978, s. 114 nr 23; Noonan 1981, s. 103 - 104 nr 50.
21. Rostovec, Moskovskaja obl.
Skarb. Chr.: po 863/64 r. Lit.: Markov 1910, s. 49 - 50 nr 286; Janin 1956, s. 100 - 101 przyp. 1, s. 102 ryc. 17 nr 12; Czapkiewicz, Lewicki, Nosek, Opozda-Czapkiewicz 1957, s. 242 nr 3; Kropotkin 1978, s. 114 nr 13; Noonan 1981, s. 103 nr 49.
22. Novgorod
Skarb. Chr.: po 864/65 r. Lit.: Janin 1956, s. 100 - 101 przyp. 1, s. 102 ryc. 17 nr 23; Czapkiewicz, Lewicki, Nosek, Opozda-Czapkiewicz 1957, s. 242 nr 4; Golubeva 1973, s. 177 nr 15; Nosov 1976, s. 101 nr 12; Kropotkin 1978, s. 115 nr 28; Noonan 1981, s. 104 nr 51.
23. Bolšoe Timerevo, Jaroslavl'skaja obl.
Skarb. Chr.: po 865 r. Lit.: Dobrowol'skij, Dubov 1975, s. 68 - 70; Nosov 1976, s. 101 nr 20; Kropotkin 1978, s. 114 nr 22; Noonan 1981, s. 105 - 106 nr 53.
24. Moskva
Skarb. Chr.: po 865 r. (?). Lit.: Markov 1910, s. 27 nr 145; Janin 1956, s. 100 - 101 przyp. 1, s. 102 ryc. 17 nr 18; Nosov 1976, s. 101 nr 22; Kropotkin 1978, s. 114 nr 21; Noonan 1981, s. 105 nr 52.
25. Poterpel'cy, Novgorodskaja obl.
Skarb. Chr.: po 865/66 r. Lit.: Janin 1956, s. 100 - 101 przyp. 1, s. 102 ryc. 17 nr 20; Kropotkin 1971, s. 83 nr 55; 1978, s. 114 nr 24; Golubeva 1973, s. 177 nr 18; Nosov 1976, s. 101 nr 13; Noonan 1981, s. 107 nr 54.
26. Vitebskaja obl.
Skarb. Chr.: po 866 r. (?). Lit.: Markov 1910, s. 2 - 3 nr 9; Janin 1956, s. 100 - 101 przyp. 1, s. 102 ryc. 17 nr 31; Nosov 1976, s. 101 nr 17; Kropotkin 1978, s. 115 nr 37; Noonan 1981, s. 107 nr 56.
27. Supruty, Tul'skaja obl.
Skarb. Chr.: po 866 r. (?). Lit.: Kropotkin 1978, s. 114 nr 15; Noonan 1981, s. 107 nr 55.
28. Toropec, Kalininskaja obl.
Skarb. Chr.: po 867 r. Lit.: Korzuchina 1964, s. 307; Kropotkin 1971, s. 81 nr 34; 1978, s. 115 nr 26; Nosov 1976, s. 101 nr 18; Noonan 1981, s. 107 nr 58.
29. Borki, Rjazan'skaja obl.
Skarb. Chr.: po 867 r. (?). Lit.: Markov 1910, s. 40 nr 224; Janin 1956, s. 100 - 101 przyp. 1, s. 102 ryc. 17 nr 16; Kropotkin 1978, s. 114 nr 18; Nikol'skaja 1981, s. 276 ryc. 104 nr 16; Noonan 1981, s. 107 nr 57.
30. Ordżonikidzevszkaja stаница
Skarb. Chr.: po 867 r. Lit.: Kropotkin 1978, s. 114 nr 1.
31. Moiseevo, Kurskaja obl.
Skarb. Chr.: po 868/69 r. Lit.: Markov 1910, s. 15 nr 88; Janin 1956, s. 100 - 101 przyp. 1, s. 102 ryc. 17 nr 6; Ljapuškin 1968, s. 82 nr 318; Kropotkin 1978, s. 114 nr 7; Noonan 1981, s. 108 nr 60.
32. Mišnevo, Tul'skaja obl.
Skarb. Chr.: po 868/69 r. Lit.: Markov 1910, s. 12 nr 66; Janin 1956, s. 100 - 101 przyp. 1, s. 102 ryc. 17 nr 10; Korzuchina 1954, s. 80 nr 4; Czapkiewicz, Lewicki,

- Nosek, Opozda-Czapkiewicz 1957, s. 243 nr 5; Kropotkin 1978, s. 114 nr 11; Nikol'skaja 1981, s. 276 ryc. 104 nr 16; Noonan 1981, s. 107 - 108 nr 59.
33. Chersones, Krymskaja obl.
Skarb. Chr.: 869/70 r. (?). Lit.: Markov 1910, s. 45 nr 257; Janin 1956, s. 100 - 101 przyp. 1, s. 102 ryc. 17 nr 1; Kotlar 1970, s. 26 przyp. 25 nr 16; Kropotkin 1978, s. 114 nr 2; Noonan 1981, s. 109 nr 62.
34. Kuzneckoe, Kalininskaja obl.
Skarb. Chr.: po 869/70 r. Lit.: Janin 1956, s. 100 - 101 przyp. 1, s. 102 ryc. 17 nr 21; Golubeva 1973, s. 117 nr 44; Kropotkin 1971, s. 80 nr 31; 1978, s. 114 nr 25; Nosov 1976, s. 101 nr 15; Noonan 1981, s. 108 nr 61.
35. Ostrogi, Moskovskaja obl.
Skarb. Chr.: 869/70 r. Lit.: Markov 1910, s. 49 nr 283, Janin 1956, s. 100 - 101 przyp. 1, s. 102 ryc. 17 nr 11; Czapkiewicz, Lewicki, Nosek, Opozda-Czapkiewicz 1957, s. 243 nr 6; Kropotkin 1978, s. 114 nr 12; Noonan 1981, s. 109 nr 63.
36. Šumilovo, Novgorodskaja obl.
Skarb. Chr.: po 870/71 r. Lit.: Janin 1956, s. 100 - 101 przyp. 1, s. 102 ryc. 17 nr 22; Kropotkin 1971, s. 83 nr 56; 1978, s. 115 nr 27; Golubeva 1973, s. 177 nr 21; Nosov 1976, s. 101 nr 14; Noonan 1981, s. 109 - 111, nr 64.
37. Vidzemes gubernia, Łotwa
Skarb. Chr.: po 871/72 r. Lit.: Markov 1910, s. 20 - 21 nr 117; Janin 1956, s. 102 ryc. 17 nr 26; Mugurevič 1965, s. 22; Urtāns 1977, s. 62 - 63 nr 44, s. 166; Kropotkin 1978, s. 115 nr 31.
38. Chitrovka, Moskovskaja obl.
Skarb. Chr.: po 872/73 r. Lit.: Markov 1910, s. 141 nr 33; Janin 1956, s. 102 ryc. 17 nr 14; Czapkiewicz, Lewicki, Nosek, Opozda-Czapkiewicz 1957, s. 243 nr 7; Kropotkin 1962, s. 25 nr 64; 1978, s. 114 nr 16; Nikol'skaja 1981, s. 276 ryc. 104 nr 18; Noonan 1981, s. 111 - 112 nr 65.
39. Bobyli, Orlovskaja obl.
Skarb. Chr.: po 875/76 r. Lit.: Janin 1956, s. 102 ryc. 17 nr 7; Kropotkin 1971, s. 83 nr 58; 1978, s. 114 nr 8; Nikol'skaja 1981, s. 276 ryc. 104 nr 13; Noonan 1981, s. 113 - 114 nr 68.
40. Pogrebnoe, Belgorodskaja obl.
Skarb. Chr.: po 875/76 r. Lit.: Markov 1910, s. 16 nr 90; Janin 1956, s. 100 - 101 przyp. 1, s. 102 ryc. 17 nr 5; Czapkiewicz, Lewicki, Nosek, Opozda-Czapkiewicz 1957, s. 243 nr 8; Kropotkin 1978, s. 114 nr 6; Noonan 1981, s. 112 - 113 nr 67.
41. Borki, Rjazan'skaja obl.
Skarb. Chr.: po 875 r. (?). Lit.: Markov 1910, s. 41 nr 225; Janin 1956, s. 100 - 101 przyp. 1, s. 102 ryc. 17 nr 17; Kropotkin 1978, s. 114 nr 19; Noonan 1981, s. 112 nr 66.
42. Źeleznica, Moskovskaja obl.
Skarb. Chr.: po 877/78 r. Lit.: Korzuchina 1954, s. 81 nr 8; Janin 1956, s. 102 ryc. 17 nr 15; Kropotkin 1978, s. 114 nr 17; Nikol'skaja 1981, s. 276 ryc. 104 nr 14; Noonan 1981, s. 114 - 115 nr 69.

Finlandia

42a. Svedjelandet, Geta, Åland

Skarb. Chr.: po 842/43 r. Lit.: Nordman 1942, s. 274; Granberg 1956, s. 192 nr 1; 1966, s. 13 - 30; Callmer 1976, s. 179 nr 14; Talvio 1980, s. 176 nr 1; 1984, s. 180.

43. Hammarudda, Jomala, Åland

- Skarb. Chr.: po 857/58 r. Lit.: Nordman 1942, s. 274; Granberg 1956, s. 192 nr 2; 1966, s. 30 - 50; Callmer 1976, s. 179 nr 23; Skaare 1976, s. 42; Talvio 1980, s. 176 nr 8.
44. Housulanmäki, Vähäkyrö, Österbotten
Skarb. Chr.: po 842 - 847 r. Lit.: Granberg 1966, s. 217 - 221; Talvio 1980, s. 172, 173 nr 44; 1984, s. 180.
45. Hanko (Hangö), Nyland
Skarb. Chr.: po 864/65 r. Lit.: Nordman 1942, s. 280; Granberg 1956, s. 192; 1966, s. 173; Talvio 1980, s. 173, 176 nr 11.
- Szwecja
- a) Gotlandia
46. Gotland
Skarb. Chr.: po 835 r. Lit.: Linder Welin 1955, s. 168 - 169 tab. IV nr 2; 1956 a, s. 168 tab. IV.
47. Oxarve, Hemse sn
Skarb. Chr.: po 840 - 845 r. Lit.: Stenberger 1947, s. 118 nr 291; Callmer 1976, s. 179 nr 20; Hovén 1982, s. 206 nr 4.
48. Svenskens, Endre sn
Skarb. Chr.: po 856/57 r. Lit.: Linder Welin 1938, s. 124; 1955, s. 166 - 167 tab. III, s. 168 - 169 tab. IV nr 4; Stenberger 1947, s. 47 - 48 nr 113; Callmer 1976, s. 179 nr 25; CNS IX - XI, 1982, s. 130 - 136 nr 19; Hovén 1982, s. 208 - 209 nr 9.
49. Runne, Sanda sn
Skarb. Chr.: po 861 r. Lit.: Stenberger 1947, s. 182 - 183, nr 457; Linder Welin 1956, s. 184; Hovén 1982, s. 205 nr 2.
50. Rosendal II, Föllingbo sn
Skarb (?) Chr.: po 866 r. Lit.: Stenberger 1947, s. 67 nr 167; CNS IX - XI, 1982a, s. 197 nr 25.
51. Lilla Vägome, Lärbro sn
Skarb. Chr.: po 866/67 r. Lit.: Stenberger 1947, s. 151 nr 376; Linder Welin 1955, s. 166 - 167 tab. III, s. 168 - 169 tab. IV nr 9; Hovén 1982, s. 209 nr 11.
52. Hemmor, När sn
Skarb. Chr.: po 870 - 875 r. Lit.: Stenberger 1947, s. 154 - 155 nr 391; Linder Welin 1955, s. 166 - 167 tab. III, s. 168 - 169 tab. IV nr 8; Callmer 1976, s. 179 nr 36; Hovén 1982, s. 207 - 208 nr 7.
53. Tuna, Viklau sn
Skarb (?) Chr.: po 867 r. Lit.: Stenberger 1947, s. 228 nr 564; Linder Welin 1955, s. 168 - 169 tab. IV nr 10.
54. Larsarve, Roma sn
Skarb. Chr.: po 868 r. Lit.: Stenberger 1947, s. 166 nr 422. Uw.: Niewykluczone, że jest to część skarbu z Roma sn, datowanego na 890/91 r.; por. Stenberger 1947, s. 166 nr 421; Linder Welin 1955, s. 166 - 167 tab. III, s. 168 - 169 tab. IV nr 15; Callmer 1976, s. 179 nr 47.
55. Östris, Alva sn
Skarb. Chr.: po 870 r. Lit.: Stenberger 1947, s. 14 nr 18; CNS IX - XI, 1975, s. 115 - 130 nr 30; Westermarck 1981, s. 250; Hovén 1982, s. 205 - 206 nr 3.
56. Vikare, Viklau sn
Skarb. Chr.: po 872/73 r. Lit.: Stenberger 1947, s. 228 nr 565; Linder Welin 1955, s. 168 - 169 tab. IV nr 11; 1956a, s. 168 nr V; Hovén 1982, s. 210 nr 13.

57. Bölske, Eke sn
Skarb. Chr.: po 876/77 r. Lit.: Stenberger 1947, s. 41 nr 96; Linder Welin 1955, s. 168 - 169 tab. IV nr 13; CNS IX - XI, 1982, s. 31 - 37 nr 7; Hovén 1982, s. 209 - 210 nr 12.
58. Kysings, Vall sn
Skarb. Chr.: po 877 r. Lit.: Stenberger 1947, s. 220 nr 552.
- b) pozostała część terytorium Szwecji
59. Kättilstorp, Önum sn, Västergötland
Skarb. Chr.: po 850/51 r. Lit.: Montelius 1873, s. 169 - 172; Linder Welin 1955, s. 166 - 167 tab. III, s. 168 - 169 tab. IV nr 3; 1956, s. 186; Widéen 1955, s. 81 - 82, 232, 276 zał. 3; Skaare 1966, s. 395, 396 tab. nr 2; Hatz 1974, s. 30 przyp. 161.
- 59a. Hällestad, Östergötland
Skarb. Chr.: po 855 - 861 r. Lit.: CNS IX - XI, 1983, s. 23 - 25 nr 5.
- 59b. Helgö, Ekerö sn, Uppland
Skarb. Chr.: po 856/57 r. Lit.: Kyhlberg 1980, s. 54.
60. Häcklinge, Valbo sn, Gästrikland
Skarb. Chr.: po 858 r. Lit.: Linder Welin 1938, s. 124; 1955, s. 166 - 167 tab. III, s. 168 - 169 tab. IV nr 5; Callmer 1976, s. 179 nr 26; Hovén 1982, s. 206 - 207 nr 5.
61. Långhalsen, Vrena sn, Södermanland
Skarb. Chr.: po 862 r. Lit.: NNÄ 1947, s. 192; Linder Welin 1956a, s. 167 - 168 nr I; Rasmusson 1960, s. 166; Hatz 1974, s. 29 przyp. 153; Hovén 1982, s. 209 nr 10.
62. S. Gärdslösa, Gärdslösa sn, Öland
Skarb. Chr.: po 863 r. Lit.: Stenberger 1933, s. 77; Linder Welin 1938, s. 124; Callmer 1976, s. 179 nr 29.
63. Fittja gård, Fittja sn, Uppland
Skarb. Chr.: po 863/64 r. Lit.: Linder Welin 1938, s. 109 - 124; 1955, s. 166 - 167 tab. III, s. 168 - 169 tab. IV nr 6; Sawyer 1962, s. 216 ryc. 14a; Granberg 1971, s. 7; Callmer 1976, s. 179 nr 30; Skaare 1976, s. 42; Hovén 1982, s. 210 nr 15.
64. Åskedal, Loftahammar sn, Småland
Skarb. Chr.: po 864/65 r. Lit.: Linder Welin 1955, s. 166 - 167 tab. III, s. 168 - 169 tab. IV nr 7; 1956, s. 186; Petersson, Linder Welin 1963, s. 312 nr 1; Callmer 1976, s. 179 nr 31; Hovén 1982, s. 204 - 205 nr 1.

Norwegia

65. Os Churchyard, Halden pgd., Östfold
Skarb. Chr.: po 834/35 r. Lit.: Grieg 1929, s. 203 nr 3; Holst 1943, s. 60 nr 4; Linder Welin 1956, s. 186; Skaare 1976, s. 128 nr 5.
66. Hon, Haug s., Eiker pgd., Buskerud
Skarb. Chr.: po 852 r. Lit.: Grieg 1929, s. 182 - 193 nr 1; Holst 1943, s. 68 - 69 nr 24; Linder Welin 1956, s. 186; 1964, s. 22 - 23; Skaare 1960, s. 88; 1963, s. 113; 1966, s. 395 - 396 tab. nr 4, s. 403 i n.; 1976, s. 134 - 135 nr 33; Sawyer 1962, s. 85 i n.
67. Torgård, Tiller s., Klaebu pgd., Sör-Trøndelag
Skarb (?). Chr.: po 862/63 r. Lit.: Grieg 1929, s. 207 nr 11; Holst 1943, s. 92 - 93 nr 99; Linder Welin 1956, s. 186; Skaare 1976, s. 165 nr 142.

Dania

68. Sønder Kirkeby, Falster
Skarb. Chr.: po 846 r. Lit.: Skovmand 1942, s. 15 tab. 4 nr 9, s. 35 nr 9; Jankuhn 1952, s. 99 tab. B nr 9; Linder Welin 1956, s. 186.

Republika Federalna Niemiec

69. Rantrum II, Schleswig-Holstein
Skarb. Chr.: po 848 r. Lit.: Skovmand 1942, s. 39 nr c; Jankuhn 1952, s. 99 tab. B nr 15.
70. Rantrum I, Schleswig-Holstein
Skarb. Chr.: po 864 r. Lit.: Skovmand 1942, s. 38 nr b; Jankuhn 1952, s. 99 tab. B nr 14.
- 70a. Haithabu
Skarb. Chr.: po 867 r. Lit.: Steuer 1974, s. 42.

Nemiecka Republika Demokratyczna

71. Ralswiek, Kr. Rügen, Bez. Rostock
Skarb. Chr.: po 842 r. Lit.: Herrmann 1978, s. 168 i n.; CAQ 2, 1979, s. 108 nr 41/291.
72. Pinnow, Kr. Anklam, Bez. Neubrandenburg
Skarb. Chr.: po 864 r. Lit.: Inw. 2, 1959, s. 81 - 82 nr 123; Herrmann 1968, s. 308 nr 63; Leciejewicz 1968, s. 30 tab. 4; CAQ 2, 1979, s. 349 - 350 nr 49/131.
73. Wieschendorf, Kr. Wismar, Bez. Rostock
Skarb. Chr.: po 870 r. Lit.: Štěpková 1962, s. 131 - 158; Kiersnowski 1964, s. 78 nr 195 a; Leciejewicz 1968, s. 29 tab. 2; CAQ 1, 1973, s. 16 nr 2/48.

Polska

74. Karnice, gm. Radowo Mł., woj. szczecińskie
Skarb. Chr.: po 867 r. Lit.: Inw. 2, 1959, s. 55 - 56 nr 67; Atlas 1982, s. 49 II B 8.

Wielka Brytania

75. While Horse, Croydon, Anglia
Skarb. Chr.: po 874 r. Lit.: Duplessy 1956, s. 124 - 125, 130 - 131 nr 15; Thompson 1956, s. 39 nr 111.

Włochy

76. Wenecja
Skarb. Chr.: po 839 r. Lit.: Duplessy 1959, s. 122, 130 - 131 nr 7; Skaare 1966, s. 406.

SKARBY SREBRNE Z MONETAMI ARABSKIMI DATOWANE OGÓLNIIE NA IX W. (RYC. 1, 4)

Związek Radziecki

1. Maloe Timerevo, Jaroslavl'skaja obl.
Skarb. Chr.: IX w. Lit.: Dobrovolskij, Dubov 1975, s. 66; Nosov 1976, s. 101 nr 21; Noonan 1981, s. 116 nr 77.
2. Bobrin, Brjanskaja obl.
Skarb. Chr.: IX w. Lit.: Ljapuškina 1968, s. 110 nr 486; Kropotkin 1971, s. 78 nr 8; Noonan 1981, s. 116 nr 74.
3. S. Petersburg
Skarb (?). Chr.: IX w. (?). Lit.: Nosov 1976, s. 101 nr 23.
4. Koftla III, Virumaa, Estonia
Skarb. Chr.: IX w. Lit.: Tõnisson 1962, s. 196, 244 - 245 nr 50; Selirand 1978, s. 246 nr 29.
5. Niżne-Pokrovka, Voroneżskaja obl.
Skarb. Chr.: IX w. (?). Lit.: Kropotkin 1971, s. 80 nr 23; Noonan 1981, s. 116 nr 75.
6. Odincovo, Tul'skaja obl.
Skarb. Chr.: IX w. Lit.: Kropotkin 1971, s. 86 nr 98; Noonan 1981, s. 116 nr 76.
- 6a. Gorodišće, Novgorodskaja obl.
Skarb. Chr.: druga połowa IX w. Lit.: Nosov 1984, s. 20 przyp. 73; Koneckij, Nosov 1985, s. 49.
- 6b. Gorodišće, Novgorodskaja obl.
Skarb. Chr.: druga połowa IX w. Lit.: Nosov 1984, s. 20 przyp. 73; Koneckij, Nosov 1985, s. 50.

Polska

7. Bartoszyce, woj. olsztyńskie
Skarb (?). Chr.: IX w. (?). Lit.: Inw. 4, 1966, s. 72 nr 2; Atlas 1982, s. 48, I G 2.

Szwecja

8. Karlskrona, Vämö sn, Blekinge
Skarb (?). Chr.: IX w. (?) Lit.: Hårdh 1976, s. 21 nr 5.
9. Bonderup, Bonderup sn, Skåne
Skarb (?). Chr.: IX w. (?). Lit.: Hårdh 1976, s. 36 nr 38.
10. Valhall Nr 1, Barkåkra sn, Skåne
Skarb. Chr.: IX w. (?), być może po 810 r. Lit.: Strömberg 1961, s. 19; Hårdh 1976, s. 36 nr 36.
11. Lackalänga, Lackalänga sn, Skåne
Skarb. Chr.: IX w. (?), może dopiero pierwsza połowa X w. Lit.: Skovmand 1942, s. 136; Hårdh 1976, s. 55 - 56 nr 85.

Norwegia

12. Lillevange, Vange, Vik pgd., Song og Fjordane
Skarb (?). Chr.: IX w. (?). Lit.: Holst 1943, s. 88 nr 86; Skaare 1976, s. 157 nr 113.
13. Krogen, Fjaere pgd., Aust-Agder
Skarb. Chr.: IX w. (?), być może już po 778/79 r. Lit.: Grieg 1929, s. 204 nr 7; Holst 1943, s. 77 nr 52; Linder Welin 1956, s. 186; Skaare 1976, s. 144 nr 66.

**SKARBY SREBRNE Z MONETAMI ARABSKIMI, W LITERATURZE
PRZEDMIOTU DATOWANE NIEKIEDY NA IX LUB IX - X W.,
POMINIĘTE W NINIEJSZEJ PRACY**

Niemiecka Republika Demokratyczna

1. Steinhausen, Kr. Wismar, Bez. Rostock
2. Wismar, Bez. Rostock
3. Gadebusch, Bez. Schwerin
4. Deven, Kr. Demmin, Bez. Neubrandenburg
5. Krumbeck, Kr. Neustrelitz, Bez. Neubrandenburg
6. Pasewalk, Bez. Neubrandenburg

Polska

7. Gwiazdowo, gm. Kostrzyn, woj. poznańskie
8. Chojna, woj. szczecińskie
9. Stawiec, gm. Nowy Staw, woj. elbląskie
10. Gniezno I, woj. poznańskie
11. Dębica, woj. tarnowskie

**ZESTAWIENIE STANOWISK ARCHEOLOGICZNYCH Z WYROBAMI
POCHODZENIA SKANDYNAWSKIEGO Z VII - IX W. NA
SŁOWIAŃSKICH WYBRZEŻACH BAŁTYKU (RYC. 5)**

1. Puttgarden, Kr. Oldenburg, Prov. Holstein, RFN
Cmentarzysko. Chr.: koniec VII — początki IX w. Lit.: Żak 1963 - 1967 (I), s. 8 nr 5;
Bakka 1971, s. 55 - 63.
2. Alt-Lübeck, RFN
Grodzisko. Chr.: 818/19 — 1138/43 r. Lit.: Andersen 1981, s. 87 - 88 tabl. 41.

3. Arkona, Kr. Rügen, Bez. Rostock, NRD
Grodzisko. Chr.: IX - XII w. Lit.: Berlekamp 1974, s. 211 i n.
4. Ralswiek, Kr. Rügen, Bez. Rostock, NRD
Osiedle wczesnomiejskie. Chr.: 2 połowa VIII - XII w. Lit.: Herfert 1967, s. 213 i n.;
Herrmann 1978, s. 163 i n.; 1984, s. 94 - 95. Uw.: Na pobliskim cmentarzysku odkryto
pochówkę Skandynawa, datowany na X lub XI w.; por. w tej sprawie Warnke 1981,
s. 159 - 165.
5. Peenemünde, Kr. Wolgast, Bez. Rostock, NRD
Znalezisko luźne. Chr.: po 850, około 900 r. Lit.: Żak 1963 - 1967 (I), s. 21 nr 22;
CAQ 2, 1979, s. 207 nr 44/106.
6. Nehringen, Kr. Grimmen, Bez. Rostock, NRD
Znalezisko luźne. Chr.: koniec VII w. Lit.: Żak 1962, s. 45 - 46 nr 6; CAQ 2, 1979,
s. 143 nr 42/23.
7. Menzlin, Kr. Anklam, Bez. Neubrandenburg, NRD
Osiedle rzemieślniczo-handlowe z cmentarzyskiem ciałopalnym. Chr.: VIII - X w.,
najpewniej 2 połowa VIII w. do około 900 r. Lit.: Schoknecht 1977; 1978, s. 225 i n.
8. Görke, Kr. Anklam, Bez. Neubrandenburg, NRD
Osada. Chr.: VII - XII w. Lit.: Schoknecht 1983, s. 482 ryc. 10 c.
9. Verchen, Kr. Demmin, Bez. Neubrandenburg, NRD
Znalezisko luźne. Chr.: VII w. Lit.: Schoknecht 1981, s. 142 - 145.
10. Schönfeld, Kr. Demmin, Bez. Neubrandenburg, NRD
Osada. Chr.: VII - XI w. Lit.: Schoknecht 1978 a, s. 237 - 242.
11. Wolin, woj. szczecińskie, Polska
Osiedle wczesnomiejskie z cmentarzyskiem. Chr.: 2 połowa VIII - XII w. Lit.: Żak
1963 - 1967 (I), s. 43 - 44 nr 54, s. 45 nr 57; Cnotliwy 1973, s. 150 ryc. 51 a, s. 179
ryc. 79 a, s. 241. Uw.: Na temat relacji chronologicznych między najstarszymi
warstwami kulturowymi odkrytymi w różnych wykopach patrz Cnotliwy, Łosiński,
Wojtasik 1986.
12. Kamień Pomorski, woj. szczecińskie, Polska
Grodzisko. Chr.: IX - XII w. Lit.: Żak 1963 - 1967 (I), s. 50 nr 64 a.
13. Gardziec, gm. Kamień Pomorski, woj. szczecińskie, Polska
Grodzisko. Chr.: IX - XI w. (?). Lit.: Cnotliwy 1973, s. 98 ryc. 35 b.
14. Wrzosowo, gm. Kamień Pomorski, woj. szczecińskie, Polska
Osada. Chr.: IX - XIII w. Lit.: Cnotliwy 1973, s. 153 - 154 ryc. 61, s. 242.
15. Kołobrzeg-Budzistowo, woj. koszalińskie
Grodzisko. Chr.: VIII/IX - XIII w. Lit.: Żak 1963 - 1967 (I), s. 64 nr 83; Cnotliwy
1973, s. 150, 242.
16. Świelubie, gm. Dygowo, woj. koszalińskie
Cmentarzysko. Chr.: IX w. Lit.: Łosiński 1972, s. 260 i n.; 1974, s. 159 i n.; 1979 a,
s. 513 i n.
17. Benzin, Kr. Gadebusch, Bez. Schwerin, NRD
Osada. Chr.: VII - VIII (?) w. Lit.: Gralow, Parschau 1984, s. 126 - 128.

LITERATURA

Wykaz skrótów: AuF — Ausgrabungen und Funde, Berlin; Fv. — Fornvännen, Stockholm; KSIA — Kratkie soobščeniya Instituta Archeologii, Moskwa; KVHAAM — Kongl. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens Månadsblad, Stockholm; MLUHM — Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum, Lund; MZP — Materiały Zachodniopomorskie, Szczecin; NNÅ — Nordisk Numismatisk Årsskrift, Stockholm; NNUM — Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad, København; Pom.

Ant. — Pomorania Antiqua, Gdańsk; Prz. Arch. — Przegląd Archeologiczny, Wrocław; SA — Sovetskaja archeologija, Moskva; Sl. Ant. — Slavica Antiqua, Warszawa-Poznań; SS — Skandinavskij sbornik, Tallin; VLU — Vestnik Leningradskogo Universiteta, Leningrad; Wiad. Num. — Wiadomości Numizmatyczne, Warszawa; ZfA — Zeitschrift für Archäologie, Berlin.

- Alekseev L. V. 1966, *Polockaja zemlja (očerki istorii Severnoj Belorussii) v IX - XIII vv.*, Moskva.
- 1980, *Smolenskaja zemlja v IX - XIII vv. Očerki istorii Smolensčiny i Vostočnoj Belorussii*, Moskva.
- Ambrosiani B. 1973, *Sammanfattning*, w: B. Ambrosiani, B. Arrhenius, K. Danielsson, O. Kyhlberg, G. Werner, *Birka. Svarta jordens hamnområde. Arkeologisk undersökning 1970 - 1971*, Riksantikvarieämbetet Rapport C 1 1973, Stockholm, s. 235 - 244.
- 1975, *Neue Ausgrabungen in Birka*, w: *Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter*, cz. 2, Göttingen, s. 58 - 63.
- Andersen H. H. 1981, *Der älteste Wall von Alt Lübeck. Zur Baugeschichte Ringwalles*, Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte 5, s. 81 - 94.
- Arbman H. 1937, *Schweden und das Karolingische Reich. Studien zu den Handelsverbindungen des 9. Jahrhunderts*, Stockholm.
- 1940, *Birka I. Die Gräber. Tafeln*, Uppsala.
- 1959, *Skandinavisches Handwerk in Russland zur Wikingerzeit*, MLUHM, s. 110 - 135.
- Arceichovskij A. V. 1966, *Archeologičeskie dannye po varjažskomu voprosu*, w: *Kul'tura drevnej Rusi*, Moskva, s. 36 - 41.
- Arne T. J. 1914, *La Suède et l'Orient*, Uppsala.
- Arrhenius B. 1978, *Ein Amethystanhänger aus Häithabu*, w: *Berichte über die Ausgrabungen in Häithabu*, Bericht 12, Neumünster, s. 9 - 22.
- Atlas 1982, *Skarby wczesnośredniowieczne z obszaru Polski. Atlas*, opr. L. Gajewski, I. Górńska, L. Paderewska, J. Pyrgała, W. Szymański, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź.
- Bakka A. 1971, *Eine ovale Schalenfibel von Fehmarn*, Offa 28, s. 55 - 63.
- Bálint Cs. 1981, *Einige Fragen des Dirhem-Verkehrs in Europa*, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 33, s. 105 - 131.
- Beleckij S. V. 1980, *Kul'turnaja stratigrafija Pskova (arheologičeskie dannye k probleme proischoždenija goroda)*, KSIA 160, s. 3 - 18.
- 1983, *Pskovskoe gorodišče (keramika i kul'turnyj sloj)*, w: *Archeologičeskoe izučenie Pskova*, Moskva, s. 46 - 80.
- Berlekamp H. 1974, *Die Funde aus den Grabungen in Burgwall von Arkona auf Rügen in den Jahren 1969 - 1971*, ZfA 8, s. 211 - 254.
- Blindheim Ch. 1969, *Kaupangundersøkelsen avsluttet*, Viking 33, s. 5 - 39.
- 1975, *Kaupang in Skiringssal. A Norwegian Port of Trade from the Viking Age*, w: *Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter*, cz. 2, Göttingen, s. 40 - 57.
- , Tollness R. L. 1972, *Kaupang. Vikingenes handelsplass*, Oslo.
- Bulkin V. A., Dubov I. V., Lebedev G. S. 1978, *Archeologičeskie pamjatniki drevnej Rusi IX - XI vekov*, Leningrad.
- Bykov A. A. 1971, *O chazarskom čekane VIII - IX vv.*, Trudy Gosudarstvennogo Ermitaža 12, s. 26 - 36.
- Callmer J. 1976, *Oriental Coins and the Beginning of the Viking Period*, Fv. 71, s. 175 - 185.
- CAQ 1, 1973, *Corpus archäologischer Quellen zur Frühgeschichte auf dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik (7. bis 12. Jahrhundert)*. Textband, 1. Lieferung, Berlin.
- 2, 1979, — — —, 2. Lieferung, Berlin.

- CNS IX - XI, 1975, *Corpus Nummorum Saeculorum IX - XI qui Suecia reperti sunt*, 1. Gotland, 1. Akebäck — Atlingbo, Stockholm.
- 1977, — —, 1. Gotland, 2. Bäl — Buttle, Stockholm.
- 1982, — —, 1. Gotland, 3. Dalhem — Etelhem, Stockholm.
- 1982 a, — —, 1. Gotland, 4. Fårdhem — Fröjel, Stockholm.
- 1983, — —, 8. Östergötland, 1. Älvestad — Viby, Stockholm.
- Cnotliwy E. 1962, *Pozostałości budownictwa drewnianego z IX - XII w. ze stanowiska 4 w Wolinie*, MZP 8, s. 29 - 84.
- 1973, *Rzemiosło rogownicze na Pomorzu wczesnośredniowiecznym*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- , Leciejewicz L., Łosiński W. 1983, *Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wzgórze Zamkowe*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź.
- , Łosiński W., Wojtasik J. 1986, *Rozwój przestrzenny wczesnośredniowiecznego Wolina w świetle analizy porównawczej struktur zespołów ceramicznych*, w: *Problemy chronologii ceramiki wczesnośredniowiecznej na Pomorzu Zachodnim*, Warszawa, s. 62 - 117.
- Czapkiewicz A., Lewicki T., Nosek S., Opozda-Czapkiewicz M. 1957, *Skarb dirhemów arabskich z Czechowa*, Warszawa-Wrocław.
- Czapkiewicz M. 1959, *Moneta arabska znaleziona w Gorlicach*, Acta Archaeologica Carpathica 1, s. 213 - 217.
- , Kmietowicz F. 1960, *Skarb monet arabskich z okolic Drohiczyzna nad Bugiem*, Kraków.
- , Gupieniec A., Kmietowicz A., Kubiak W. 1964, *Skarb monet arabskich z Klukowicz, powiat Siemiatycki*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Darkevič V. P. 1973, *K istorii torgovych svjazej drevnej Rusi (po archeologičeskim dannym)*, KSIA 138, s. 93 - 103.
- Davidan O. I. 1970, *Contacts between Staraja Ladoga and Scandinavia (on the evidence of archaeological material from Zemljanoe gorodišče)*, w: *Varangian Problems. Scando-Slavica*, Supplementum 1, Copenhagen, s. 79 - 91.
- 1971, *K voprosu o kontaktach drevnej Ladogi so Skandinavej (po materialam nižnego sloja Staroladožskogo gorodišča)*, SS 16, s. 134 - 144.
- 1976, *Stratigrafija nižnego sloja Staroladožskogo gorodišča i voprosy datirovki*, Archeologičeskij sbornik 17, s. 101 - 118.
- 1981, *Tkan Staroj Ladogi*, Archeologičeskij sbornik 22, s. 100 - 113.
- Dedjuchina V. S. 1967, *Fibuly skandinavskogo tipa*, w: *Očerki po istorii ruskoj derevni X - XIII vv.*, Moskva, s. 191 - 206.
- Dobrovolskij I. G., Dubov I. V. 1975, *Kompleks pamjatnikov u derevni Bol'soe Timerevo pod Jaroslavem (po archeologičeskim i numizmatičeskim dannym)*, VLU 2, s. 65 - 70.
- , —, Kuz'menko J. K. 1977, *Runičeskie graffiti na vostočnych monetach*, w: E. A. Mel'nikova, *Skandinavskie runičeskie nadpisi*, Moskva, s. 142 - 152.
- , —, 1981, *Klassifikacija i interpretacija graffiti na vostočnych monetach*, Trudy Gosudarstvennogo Ermitaža 21, s. 53 - 77.
- Dolley M., Skaare K. 1960, *Nytt lys over Skandinavias nordligste skattefunn med angelsaksiske og kufiske mynter*, NNÅ, s. 5 - 24.
- Dreijer M. 1968, *Glimpses of Aland History*, Mariehanin.
- Dubov I. V. 1977, *Skandinavskie nachodki v Jaroslavskom Povolž'e*, SS 22, s. 175 - 186.
- 1982, *Severo-vostočnaja Rus' v epochu rannego srednevekov'ja. Istoriko-arheologičeskie očerki*, Leningrad.
- Duplessy J. 1956, *La circulation des monnaies arabes en Europe occidentale du VIIIe au XIIIe siècle*, Revue Numismatique 18, s. 101 - 164.
- Eldjárn K. 1948, *Gaulverjabaer-fundet og nogle mindre islandske møntfund fra vikingetiden*, NNÅ, s. 38 - 62.
- 1953, *Et nyt sølvfund på Island*, NNUM, s. 153 - 155.

- Fechner M. V. 1967, *Nekotorye dannye archeologii po targovle Rusi so stranami Severnoj Evropy v X - XI vv.*, w: *Novoe prošlom našej strany*. Pamjati akad. M. N. Tichomirova, Moskva, s. 33 - 41.
- Filipowiak W. 1974, *Die Entwicklung der Stadt Wolin vom 9. bis zum 12. Jahrhundert*, w: *Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter*, cz. 2, Göttingen, s. 190 - 208.
- Gajdukov P. G., Nikitin A. B. 1981, *Chorezmijskaja serebrjanaja moneta konca VIII v. s Novgorodskogo gorodišča*, KSIA 166, s. 114 - 116.
- Galster G. 1977/78, *Vikingetidens möntfund fra Bornholm*, NNÅ, s. 5 - 246.
- Gąssowska E. 1979, *Bizancjum a ziemie północno-zachodniosłowiańskie we wczesnym średniowieczu*. Studium archeologiczne, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- Gebers W. 1975, *Die Grabung auf dem Bischofswarter in Bosau*, Offa 32, s. 11 - 15.
- Golubeva L. A. 1973, *Ves' i Slavjane na Belom ozere v X - XIII vv.*, Moskva.
- Gorjunova V. M. 1974, *Novoe v issledovanii „Gorodka” na Lovati*, KSIA 139, s. 74 - 80.
- Gralow K. D., Parschau J. 1984, *Eine Fibel der frühen Wikingerzeit aus Benzlin, Kr. Gadibusch*, AuF 29, s. 126 - 128.
- Granberg B. 1956, *Arabiska mynt. Finland*, Kulturhistoriskt Lexikon, t. I, Malmö, s. 191 - 194.
- 1966, *Förteckning över kufiska myntfynd i Finland*, Helsinki.
- 1971, *Fyra nya spanska omajjaddirhemer från Gotland*, NNÅ, s. 5 - 19.
- Grieg S. 1929, *Vikingatidens skattefund*, Universitets Oldsaksamlings Skrifter 2, s. 177 - 311.
- Gurevič F. D. 1963, *Normanskij mogil'nik u der. Višnevo*, SS 6, s. 197 - 200.
- 1978, *Skandinavskaja kolonija na territorii drevnich Prussov*, SS 23, s. 167 - 173.
- Hatz G. 1956, *Der numismatische Befund der Ausgrabungen in Alt Lübeck*, Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde 36, s. 53 - 78.
- 1974, *Handel und Verkehr zwischen dem Deutschen Reich und Schweden in der späten Wikingerzeit. Die deutschen Münzen des 10. und 11. Jahrhunderts in Schweden*, Lund.
- Haussig H. W. 1981, *Der Seidenhandel über die Chazaren mit Byzanz und Skandinavien*, w: *Les Pays du Nord et Byzance (Scandinavie et Byzance)*, Uppsala, s. 187 - 193.
- Hensel W. 1963, *Archeologia o początkach miast słowiańskich*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- 1965, *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna*. Zarys kultury materialnej, wyd. 3, Warszawa.
- 1984, *Z problematyki badań nad wczesnośredniowieczną Wenecją — aspekt słowiański*, Folia Praehistorica Posnamiensia 1, s. 109 - 115.
- Herfert P. 1967, *Die frühmittelalterliche Grosssiedlung mit Hügelgräberfeld in Ralswiek, Kr. Rügen*, AuF 12, s. 213 - 222.
- Herrmann J. 1968, *Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme zwischen Oder/Neisse und Elbe*, Berlin.
- 1977, *Hinterland, Handel und Handwerk der frühen Seehandelsplätze im nordwestslawischen Siedlungsgebiet*, w: *La formation et le développement des métiers au Moyen Âge (V^e - XIVe siècles)*, Budapest, s. 15 - 26.
- 1978, *Ralswiek auf Rügen — ein Handelsplatz des 9. Jahrhunderts und die Fernhandelsbeziehungen im Ostseegebiet*, ZfA 12, s. 163 - 180.
- 1978 a, *Polabskie i il'menskie Slavjane v rannosrednevekovej baltijskoj trgovle*, w: *Drevnjaja Rus' i Slavjane*, Moskva, s. 191 - 196.
- 1982, *Slawen und Wikinger in der Frühgeschichte der Ostseevölker*, w: *Wikinger und Slawen. Zur Frühgeschichte der Ostseevölker*, Berlin, s. 9 - 148.
- 1984, *Reric — Ralswiek — Gross Raden. Seehandelsplätze und Burgen an der südlichen Ostseeküste*, Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte 9, s. 91 - 96.

- Herrmann J. 1984 a, *Ralswiek — Seehandelsplatz, Hafen und Kultstätte. Arbeitsstand 1984*, AuF 29, s. 128 - 135.
- Hitti Ph. K. 1969, *Dzieje Arabów*, Warszawa.
- Hlinka J., Kraskovská L., Novák J. 1968, *Nálezy stredovekých a novovekých minci na Slovensku*, w: *Nálezy minci na Slovensku*, t. II, Bratislava.
- Holmqvist W. 1961, (red.) *Excavations at Helgö*, t. I, Stockholm.
- , Arrhenius B. 1964, — —, t. II, Stockholm-Uppsala.
- Holst H. 1943, *Uten- og innenlandske mynter i norske funn, nedlagt før år 1100*, NNÅ, s. 56 - 112.
- Hougen E. K. 1969, *Leirkar-materialet fra Kaupang*, Viking 33, s. 97 - 118.
- Hovén B. E. 1982, *Ninth-century Dirham Hoards from Sweden*, Journal of Baltic Studies, 13, nr 3, s. 202 - 219.
- Hårdh B. 1976 (I - II), *Wikingerzeitliche Depotfunde aus Südschweden. Katalog und Tafeln*, t. I, Bonn-Lund; *Probleme und Analysen*, t. II, Bonn-Lund.
- Inw. 2, 1959, T. i R. Kiersnowscy, *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Pomorza. Materiały*, Warszawa-Wrocław.
- Inw. 4, 1966, M. Haisig, R. Kiersnowski, J. Reyman, *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Malopolski, Śląska, Warmii i Mazur*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Jagodziński M. 1984, *Wczesnośredniowieczna osada pruska w Janowie Pomorskim, gm. Elbląg*, w: *IX Sesja Pomorzoznawcza*, Gdańsk, s. 66 - 67.
- Jakimowicz R. 1933, *O pochodzeniu ozdób srebrnych znajdujących w skarbach wczesnohistorycznych*, Wiadomości Archeologiczne 33, s. 103 - 136.
- Janin V. L. 1956, *Denezno-vesovye sistemy russkogo srednevekov'ja. Domongol'skij period*, Moskwa.
- Jankuhn H. 1952, *Ein Münzfund der Wikingerzeit aus Steinfeld, Kreis Schleswig*, Offa 11 s. 82 - 100.
- 1971, *Typen und Funktionen vor- und frühwikingerzeitlicher Handelsplätze im Ostseegebiet*, Wien.
- 1976, *Haithabu. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit*, wyd. 6, Neumünster.
- Jansson I. 1969, *Wikingerschmuck und Münzdatierung*, Tor 13, s. 26 - 64.
- Jazdzewski K. 1981, *Pradzieje Europy Środkowej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- Jonsson K. 1983, *De vikingatida fynden med engelska mynt från Finland och några jämförelser med dem*, Fv. 78, s. 29 - 34.
- Karger M. K. 1958, *Drevnij Kiev*, t. I, Moskwa-Leningrad.
- Kiersnowski R. 1960, *Pieniądz kruszcowy w Polsce wczesnośredniowiecznej*, Warszawa.
- 1960 a, *Uwagi o znaleziskach monet wczesnośredniowiecznych z ziem pruskich*, Wiad. Num. 4, s. 1 - 14.
- 1961, *Kilka uwag o znaleziskach monet wczesnośredniowiecznych z Polabia*, Sl. Ant. 8, s. 157 - 192.
- 1964, *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Polabia. Materiały*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- 1964 a, *Zagadnienie obiegu pieniądza wczesnośredniowiecznego na obszarze Polski północno-wschodniej*, Acta Baltica Slavica 1, s. 87 - 97.
- Kirpičnikov A. N., Lebedev G. S., Bulkin V. A., Dubov I. V., Nazarenko V. A. 1978, *Russko-skandinavskie svjazi v epochu obrazovanija Drevnerusskogo gosudarstva (IX - XI vv.)*, Scando-Slavica, 24, s. 63 - 89.
- 1980, *Russko-skandinavskie svjazi epochi obrazovanija Kievskogo gosudarstva na sovremennom etape archeologičeskogo izučenija*, KSIA 160, s. 24 - 38.
- , —, Dubov I. V. 1981, *Severnaja Rus' (nekotorye itogi archeologičeskich issledovanii)*, KSIA 164, s. 3 - 10.
- Klejn A. S., Lebedev G. S., Nazarenko V. A. 1970, *Normanskije drevnosti Kievskoj Rusi na sovremennom etape archeologičeskogo izučenija*, w: *Istoričeskije svjazi Skandinavii i Rossii*, Leningrad s. 226 - 252.

- Kmietowicz A., Kmiotowicz F. 1968, *Dirhems de trésors polonais de haut moyen âge inédits*, Folia Orientalia 9, s. 306 - 319.
- Kmiotowicz F. 1968, *Drogi napływu srebra arabskiego na południowe wybrzeża Bałtyku i przynależność etniczna ich nosicieli*, Wiad. Num. 12, s. 65 - 83.
- 1972, *Niektóre problemy napływu kruszcu srebrnego na ziemię polskie we wczesnym średniowieczu*, Wiad. Num. 16, s. 65 - 90.
- Koćkurkina S. I. 1970, *Svjazi jugo-vostočnogo Priladož'ja s zapadnymi stranami v X - XI vv. (po materialam kurganov jugo-vostočnogo Priladož'ja)*, SS 15, s. 145 - 163.
- Kolčín B. A., Janin V. L. 1978, (red.) *Archeologičeskoe izučenie Novgoroda*, Moskva.
- Kolendo J. 1973, *Nieznaný list J. Lelewela w sprawie odkrytego w 1822 r. kolo Orszy skarbu monet sassanidskich i kufických*, Wiad. Num. 17, s. 65 - 74.
- Koneckij V. J., Nosov E. N. 1985, *Zagadki Novgorodskoj okruzi*, Leningrad.
- Korzuchina G. F. 1954, *Russkie klady IX - XIII vv.*, Moskva-Leningrad.
- 1961, *O vremeni pojavašenija ukreplennogo poselenija w Ladoge*, SA, nr 3, s. 76 - 84.
- 1964, *Novye nachodki skandinavsčich veščej bliz Toropca*, SS 8, s. 297 - 313.
- 1971, *Kurgan v urodiščie Plakun bliz Ladogi*, KSIA 125, s. 59 - 64.
- Kostrzewski J. 1962, *Kultura prapolska*, wyd. 3, Warszawa.
- 1966, *Pradzieje Pomorza*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- , Chmielewski W., Jażdżewski K. 1965, *Pradzieje Polski*, wyd. 2, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Kotlar N. F. 1970, *Obrót arabskich dirhemów na terenie Ukrainy*, Wiad. Num. 14, s. 19 - 30.
- Kromann A. 1985, *Kufiske dirhmer fremkommet i Danmark efter 1938*, Hikuin 11, Højbjerg, s. 51 - 62.
- Kropotkin V. V. 1962, *Klady vizantijskich monet na territorii SSSR*, Moskva.
- 1967, *Ekonomičeskije svjazi Vostočnoj Evropy v I tysjačletii našej ery*, Moskva.
- 1968, *Novye materialy po istorii deneznogo obraščeniija v Vostočnoj Evrope v konce VIII — pervoj polovine IX v.*, w: *Slavjane i Rus'*, Moskva, s. 72 - 79.
- 1971, *Novye nachodki sasanidskich i kufičeskich monet v Vostočnoj Evrope*, Numizmatika i epigrafika 9, s. 76 - 97.
- 1973, *Vremja i puti proniknovenija kufičeskich monet v Srednee Podunav'e*, w: *II. Internationaler Kongress für slawische Archäologie*, t. III, Berlin, s. 441 - 449.
- 1973 a, *Karavannye puti v Vostočnoj Evrope*, w: *Kavkaz i Vostočnaja Evropa v drevnosti*, Moskva, s. 226 - 230.
- 1978, *O topografii kladov kufičeskich monet IX v. v Vostočnoj Evrope*, w: *Drevnaja Rus' i Slavjane*, Moskva, s. 111 - 117.
- Kubiak W. 1958, *Skarb monet kufických z Antopola na Polesiu a szlak wodny prypeckobużański*, Vznik a počátky Slovanů, t. II, Praha, s. 225 - 232.
- Kyhlberg O. 1980, *Helgö och Birka. Kronologisk-topografisk analys av grav- och boplatser*, w: *Arkeologiska rapporter och meddelanden från Institutionen för Arkeologi, särskilt nordeuropeisk, vid Stockholms Universitet*, nr 6, Stockholm.
- Labuda G. 1964 - 1975 (II - III), *Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny Zachodniej*, t. II, Poznań; t. III, Poznań.
- Lapšin V. A. 1981, *Rannjaja data vladimirskich kurganov*, KSIA 166, s. 45 - 48.
- Lebedev G. S. 1975, *Put' iz varjag v greki*, VLU 20, s. 37 - 43.
- 1980, *On the early Date of the Way "From the Varangians to the Greeks"*, w: *Fenno-Ugri et Slavi*, Helsinki, s. 90 - 101.
- 1982, *Monety Birki kak istoričeskij istočnik*, SS 27, s. 149 - 163.
- 1982 a, *Der slawische Burgwall Gorodec bei Luga. Zum Problem der west- und ostslawischen Beziehungen*, w: *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte*, t. II, Berlin, s. 225 - 238.
- , Bulkin V. A., Nazarenko V. A. 1975, *Drevnerusskie pamjatniki bassejna r. Kaspli i put' iz varjag v greki (po materialam Smoleckoj archeologičeskoi ekspedicii 1966 g.)*, VLU 14, s. 166 - 170.

- Leciejewicz L. 1962, *Początki nadmorskich miast na Pomorzu Zachodnim*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- 1968, *Miasta Słowian północnopolańskich*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- 1969, *Zur Entwicklung von Frühstädten an der südlichen Ostseeküste*, ZfA 3, s. 182 - 210.
- 1970, *O pierwszych kontaktach Słowian północno-zachodnich ze światem arabskim*, w: *Europa, Słowiańszczyzna, Polska*. Studia ku uczczeniu profesora Kazimierza Tymienieckiego, Poznań, s. 213 - 227.
- 1974, *Die Entstehung der Stadt Szczecin im Rahmen der frühen Stadtentwicklung an der südlichen Ostseeküste*, w: *Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter*, t. II, Göttingen, s. 209 - 230.
- 1976, *Słowiańszczyzna Zachodnia*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- 1976 a, *Wczesnośredniowieczne przemiany socjotopograficzne osad miejskich u Słowian Zachodnich w świetle archeologii*, w: *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej*, Warszawa-Poznań-Toruń, s. 35 - 66.
- 1976 b, *Obcy kupcy na Słowiańszczyźnie Zachodniej w okresie wielkiego przełomu (IX - XI w)*, w: *Studia z dziejów średniowiecznej kultury*, Warszawa, s. 333 - 339.
- 1979, *Normanowie*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- 1980, *Westslaven und Normanen in ihren Kulturbeziehungen im frühen Mittelalter*, w: *Europa Slavica — Europa Orientalis*. Festschrift für Herbert Ludat zum 70. Geburtstag, Berlin, s. 232 - 248.
- 1981, *Słowianie Zachodni i Normanowie we wzajemnych stosunkach kulturowych we wczesnym średniowieczu*, Pom. Ant. 10, s. 155 - 168.
- 1981 a, *Zur Frage der Kulturverbindungen der alten Rus' mit dem Ostseeraum*, w: *Gesellschaft und Kultur Russlands im frühen Mittelalter*, Halle, s. 155 - 168.
- , Rulewicz M., Wesołowski S., Wieczorowski T. 1972, *La ville de Szczecin des IXe - XIIIe siècles*, Archæologia Urbium, Pologne, N° 2, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- Le Goff J. 1970, *Kultura średniowiecznej Europy*, Warszawa.
- Leont'ov A. E. 1974, *O vremeni vozniknovenija Sarskogo gorodišča*, Vestnik Moskovskogo Universiteta 29, s. 68 - 74.
- 1981, *Skandinavskie vešči v kollekcii Sarskogo gorodišča*, SS 26, s. 141 - 150.
- 1984, *Poselenija Meri i Slavjan na oz. Nero*, KSIA 179, s. 26 - 32.
- Lewicki T. 1956, *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, t. I, Wrocław-Kraków.
- 1968, *Udział krajów muzułmańskich w handlu z obszarami polskim i w IX - XI wieku w świetle znalezisk monet kufickich na naszych ziemiach*, w: *I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej*, t. VI, Wrocław-Warszawa-Kraków, s. 141 - 147.
- 1972, *Handel Samanidów ze wschodnią i środkową Europą*, Sl. Ant. 19, s. 1 - 18.
- Linder Welin U. S. 1938, *En uppländsk silverskatt från 800-talet*, NNÄ, s. 109 - 124.
- 1941, *Ein grosser Fund arabischer Münzen aus Stora Vellinge*, NNÄ, s. 74 - 120.
- 1955, *Wäsit, the Mint-Town*, MLUHM, s. 127 - 169.
- 1956, *Arabiska mynt*, w: *Kulturhistoriskt Lexikon*, t. I, Malmö, s. 182 - 191.
- 1956 a, *Graffiti on Oriental Coins in Swedish Viking Age Hoards*, MLUHM, s. 149 - 171.
- 1964, *Elias Brenners arabiska guldpenning och andra dinarer funna i Sverige*, NNÄ, s. 5 - 24.
- 1965, *Spanish-Umayyad Coins Found in Scandinavia*, Numismatiska Meddelanden 30, s. 15 - 25.
- 1973, *Myntbestämningar*, w: B. Ambrosiani, B. Arrhenius, K. Danielsson, O. Kyhlberg, G. Werner, *Birka. Svarta jordens hamnområde, Arkeologisk undersökning 1970 - 1971*, w: *Riksantikvarieämbetet Rapport 1973*, s. 197 - 199.
- 1974, *The First Arrival of Oriental Coins in Scandinavia and the Inception of the Viking Age in Sweden*, Fv. 69, s. 22 - 29.

- Ljapuškina I. I. 1968, *Slavjane Vostočnoj Evropy nakanune obrazovanija drevnerusskogo gosudarstva*, Leningrad.
- 1971, *Gnezdovo i Smolensk*, w: *Problemy istorii feodal'noj Russii*, Leningrad, s. 33 - 37.
- Lundström A. 1968, *Helgö als frühmittelalterliche Handelsplatz in Mittelschweden*, *Frühmittelalterliche Studien* 2, s. 278 - 290.
- Lundström P. 1974, *Paviken I bei Västergarn — Hafen, Handelsplatz und Werf*, w: *Vor- und Frühformen der europäischen Stadt in Mittelalter*, cz. 2, Göttingen, s. 82 - 93.
- 1981, *De kommo vida... Vikingars hamn vid Paviken på Gotland*, Uddevalla.
- Łęga W. 1930, *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*, Toruń.
- Łosiński W. 1958, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Cewlinie, pow. Koszalin*, MZP 4, s. 251 - 284.
- 1961, *Kędrzyno, pow. Kołobrzeg. Monety arabskie z grodziska wczesnośredniowiecznego*, *Wiad. Num.* 5, s. 41 - 43.
- 1966, *Monety arabskie z Bard i Świelubia, pow. Kołobrzeg*, *Wiad. Num.* 10, s. 176 - 178.
- 1972, *Początki wczesnośredniowiecznego osadnictwa grodowego w dorzeczu dolnej Parsęty (VII - X/XI w.)*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- 1973, *Probleme der archäologischen Forschungen zum frühen Mittelalter in Westpommern (1945 - 1972)*, *Prz. Arch.* 21, s. 165 - 199.
- 1974, *Srebrny wystrój odzieży z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Świelubiu w powiecie kołobrzesckim*, w: *Studia Archaeologica Pomeranica*, Koszalin, s. 159 - 175.
- 1979, *Niektóre momenty dziejów Słowiańszczyzny połabskiej w IX - X w. w świetle elementów analizy osadniczej*, *Sl. Ant.* 26, s. 13 - 32.
- 1979 a, *Die Kontakte zwischen Pommern und Skandinavien im frühen Mittelalter im Lichte von Forschungen im unteren Parsęta-Flussgebiet*, w: *Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave*, t. I, Bratislava, s. 513 - 518.
- 1980, *Stara Ladoga w świetle ostatnich badań archeologicznych*, *Prz. Arch.* 28, s. 225 - 238.
- 1982, *Osadnictwo plemienne Pomorza (VI - X wiek)*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź.
- 1983, *Dynamika zasiedlenia ziem pomorskich u schyłku doby plemiennnej (VI - XI w.)*, w: *Studia z dziejów i kultury zachodniej Słowiańszczyzny*, Poznań, s. 107 - 119.
- Łowmiański H. 1973, *Początki Polski*, t. V, Warszawa.
- Malmer B. 1966, *Nordiska mynt före år 1000*, Bonn-Lund.
- 1973/1974, *Kungl. Myntkabinettet, Stockholm 1972*, NNÅ, s. 172 - 185.
- 1981, *De västerländska mynten från Helgö, Ekerö sn, Uppland*, NNUM, s. 5 - 8.
- Markov A. K. 1910, *Topografija kladov vostočnych monet (sasanidskich i kufičeskich)*, S. Petersburg.
- Montelius O. 1873, *Ett fynd af frankiska mynt i Sverige*, KVHAAM 2, s. 169 - 172.
- Mugurevič E. S. 1965, *Vostočnaja Latvija i sosednie zemli v X - XIII vv.*, Riga.
- Mühlen, von zur B. 1975, *Die Kultur der Wikinger in Ostpreussen*, Bonner Hefte zur Vorgeschichte 9.
- Nagrodzka-Majchrzyk T. 1975, *Chazarowie*, w: K. Dąbrowski, T. Nagrodzka-Majchrzyk, E. Tryjarski, *Hunowie europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, s. 377 - 477.
- Nerman B. 1958, *Grobin-Seeburg. Ausgrabungen und Funde*, Stockholm.
- Neugebauer W. 1937, *Ein wikingisches Gräberfeld in Elbing*, *Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit* 13, s. 54 - 58.
- Nikoł'skaja T. N. 1981, *Zemlja Vjatyczej. K istorii naselenija bassejna verchnej i srednej Oki v IX - XIII vv.*, Moskva.

- Nordman C. A. 1942, *Schatzfunde und Handelsverbindungen in Finnlands Wikingerzeit*, Acta Archaeologica 13, s. 272 - 293.
- Noonan T. S. 1981, *Ninth-century Dirhem Hoards from European Russia: a preliminary analysis*, w: *Viking-Age Coinage in the Northern Lands*. The Sixth Oxford Symposium on Coinage and Monetary History, cz. 1, Oxford, s. 47 - 117.
- Nosov E. N. 1973, *Poselenie u der. Novye Duboviki*, Archeologičeskie otkrytija 1972 goda, Moskva, s. 29.
- 1976, *Numizmatičeskie dannye o severnoj časti Baltijsko-volžskogo puti konca VIII - X vv.*, Vspomagatel'nye Istoričeskie Discipliny 8, s. 95 - 110.
- 1977, *Nekotorye voprosy domostroitel'stva Staroj Ladogi*, KSIA 150, s. 10 - 17.
- 1981, *Volchovskij vodnyj put' i poselenija konca I tysjačeljetija n.e.*, KSIA 164, s. 18 - 24.
- 1984, *Novgorod i Novgorodskaja okruga IX - X vv. v svete novejšich archeologičeskich dannych (k voprosu o vzniknovenii Novgoroda)*, Novgorodskij istoričeskij sbornik 2 (12), s. 3 - 38.
- , Koneckij V. J. 1974, *Razvedki na Srednej Mste i raskopki poselenija Zolotoe Koleno*, Archeologičeskie otkrytija 1974 goda, Moskva, s. 28 - 29.
- Ohlsson T. 1976, *The Löddeköpinge Investigation I. The Settlement at Vikhögsvägen*, MLUHM, s. 59 - 161.
- Orlov S. N. 1973, *Archeologičeskie issledovanija na Rjurikovom gorodišče pod Novgorodom*, KSIA 135, s. 77 - 79.
- Petersson K. G., Linder Welin U. S. 1962/1963, *The Slubbemåla Hoard*, MLUHM, s. 286 - 323.
- Piniński J. 1970, *Lubieszewo, pow. Gryfice*, MZP 16, s. 668.
- Plotkin K. M. 1974, *K voprosu o chronologii gorodišča Kamno pskovskoj obl.*, KSIA 139, s. 13 - 16.
- Potin V. M. 1968, *Drevnjaja Rus' i evropejskie gosudarstva v X - XIII vv. Istoriko-numizmatičeskij očerk*, Leningrad.
- 1970, *Russko-skandinavskie svjazi po numizmatičeskim dannym (IX - XII vv.)*, w: *Istoričeskie svjazi Skandinavii i Rossii IX - XX vv.*, Leningrad, s. 64 - 80.
- Puškina T. A. 1972, *O proniknovenii nekotorych ukrasenij skandinavskogo proischoždenija na territorii drevnej Rusi*, Vestnik Moskovskogo Universiteta 1, s. 92 - 94.
- Randsborg K. 1980, *The Viking Age in Denmark. The Formation of a State*, London.
- Rasmusson N. L. 1960, *Kungl. Myntkabinetet, Stockholm 1959*, NNÅ, s. 158 - 169.
- Ravdonikas V. I., Lauškin K. D. 1959, *Ob otkrytii v Staroj Ladoge runičeskoj nadpisi na dereve v 1950 godu*, SS 4, s. 23 - 44.
- Riché P. 1979, *Życie codzienne w państwie Karola Wielkiego*, Warszawa.
- Rjabcevič V. N. 1965, *Dva monetno-veščevych klada IX v. iz Vitebskoj oblasti*, Numizmatika i epigrafika 5, s. 121 - 160.
- Rjabinin E. A. 1980, *Skandinavskij proizvodstvennyj kompleks VIII v. iz Staroj Ladogi*, SS 25, s. 161 - 177.
- Rybakov B. A. 1948, *Torgovlja i torgovyje puti*, w: *Istorija kultury drevnej Rusi*, t. I, Moskva-Leningrad, s. 315 - 369.
- Sacharov A. N. 1980, *Diplomatija drevnej Rusi. IX — pervaja polovina X v.*, Moskva 1980.
- Sawyer P. H. 1962, *The Age of the Vikings*, London.
- Schietzel K. 1981, *Stand der siedlungsarchäologischen Forschung in Haithabu*, Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu 16, Neumünster.
- Schoknecht U. 1968, *Ein osteuropäischer Bronzering aus Trittelwitz, Kr. Demmin*, AuF 13, s. 225 - 226.
- 1975, *Neue slawische Funde aus dem Bezirk Neubrandenburg*, Bodendenkmalpflege in Mecklenburg, s. 273 - 305.
- 1977, *Menzlin. Ein frühlgeschichtlicher Handelsplatz in der Peene*, Berlin.

- Schoknecht U. 1978, *Handelsbeziehungen der frühmittelalterlichen Siedlung Menzlin bei Anklam*, ZfA 12, s. 225 - 234.
- 1978 a, *Eine skandinavische Vogelfibel aus Schönfeld, Kreis Demmin*, Bodendenkmalpflege in Mecklenburg, s. 237 - 242.
- 1981, *Eine gleicharmige vendelzeitliche Fibel von Verchen, Kr. Demmin*, AuF 26, s. 142 - 145.
- 1983, *Kurze Fundberichte 1982. Bezirk Neubrandenburg*, Bodendenkmalpflege in Mecklenburg, s. 463 - 540.
- Sedov V. V. 1982, *Vostočnye Slavjane v VI — XIII w.*, Moskva.
- Seger T. 1984, *Rasselnie v epochu železnogo veka*, w: *Novoe v archeologii SSSR i Finljandii*, Leningrad, s. 100 - 112.
- Selirand J. 1978, *Über die Rolle des orientalischen Silbers in den Handelsbeziehungen der Bevölkerung Estlands*, ZfA 12, s. 245 - 250.
- Selling D. 1955, *Wikingerzeitliche und frühmittelalterliche Keramik in Schweden*, Stockholm.
- Sielicki F. 1968, (opr.) *Powieść minionych lat*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Sjøvold Th. 1974, *The Iron Age Settlement of Arctic Norway*, t. II, Tromsø-Oslo-Bergen.
- Skaare K. 1960, *Myntfunn og datering*, Viking 24, s. 69 - 91.
- 1963, *Angelsaksiske mynter i britisk mynthistorie og i norske vikingtidsfunn*, Viking 26, s. 81 - 122.
- 1966, *Die karolingischen Münzfunde in Skandinavien und der Schatzfund von Hon*, Hamburger Beiträge zur Numismatik 6, z. 20, s. 393 - 408.
- 1976, *Coins and Coinage in Viking-Age Norway*, Oslo.
- Skovmand R. 1942, *De danske skattefund fra vikingetiden og den ældste middelalder indtil omkring 1150*, Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, København.
- Smirnova G. P. 1974, *O trech gruppach novgorodskoj keramiki X — načala XI v.*, KSIA 139, s. 17 - 22.
- 1978, *K voprosu o datirovke drevnejšego sloja Nerevskogo raskopa Novgoroda*, w: *Drevnjaja Rus' i Slavjane*, Moskva, s. 165 - 171.
- Stalsberg A. 1981, *Zur Datierungen der frühen wikingerzeitlichen Funde skandinavischer Herkunft in der alten Rus'*, w: *Les Pays du Nord et Byzance (Scandinavie et Byzance)*, Uppsala, s. 53 - 62.
- Stankevič J. V. 1961, *Klassifikacija keramiki drevnego kul'turnego sloja Staroj Ladogi*, SA 15, s. 219 - 246.
- Stenberger M. 1933, *Öland under äldre järnåldern*, Stockholm.
- 1947, *Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit. Fundbeschreibung und Tafeln*, t. II, Lund.
- 1958, — — —, *Text*, t. I, Stockholm.
- 1968, *Slawische Funde auf Öland*, w: *Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte*, Neumünster, s. 286 - 288.
- 1969, *Schatzfunde aus dem wikingerzeitlichen Schweden*, w: *Sveagold und Wikingerschmuck*, Ausstellungskatalog 3, Mainz, s. 64 - 72.
- 1977, *Vorgeschichte Schwedens*, Berlin.
- Steuer H. 1974, *Die Südsiedlung von Haithabu. Studien zur frühmittelalterlichen Keramik im Nordseeküstenbereich und Schleswig-Holstein*, Neumünster.
- Strömberg M. 1961, *Untersuchungen zur jüngeren Eisenzeit in Schonen. Völkerwanderungszeit — Wikingerzeit*. Katalog und Tafeln, t. II, Bonn-Lund.
- Suchodolski S. 1982, *Moneta i obrót pieniężny w Europie Zachodniej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź.
- Ślaski K. 1954, *Udział Słowian w życiu gospodarczym Bałtyku na początku epoki feudalnej (VII — XII w.)*, Pamiętnik Słowiański 4, s. 227 - 266.
- 1969, *Słowianie Zachodni na Bałtyku*, Gdańsk.

- Šaskol'skij I. P., *Normanskaja teorija v sovremennoj buržoaznoj nauke*, Moskwa-Leningrad.
- 1981, *O roli Normanov v drevnej Rusi v IX — XI vv.*, w: *Les Pays du Nord et Byzance (Scandinavie et Byzance)*, Uppsala, s. 203 - 211.
- Štěpková J. 1957, *Islámske striebro z nalezu v Kelči na Moravě*, Numismaticky sborník 4, s. 73 - 95.
- 1962, *The Islamic Silver Coin-Hoard from Wischendorf (Wismar)*, *Annals of the Naprstek Museum* 1, s. 131 - 158.
- Štychov G. V. 1978, *Goroda Polockoj zemli (IX — XIII vv.)*, Minsk.
- Talvio T. 1980, *The Finnish Coin Hoards of the Viking Age*, w: *Fenno-Ugri et Slavi*, Helsinki, s. 171 - 178.
- 1984, *Monety iz zachoronenii epoch vikingov i krestovych pochodov v Finljandii*, w: *Novoe v archeologii SSSR i Finljandii*, Leningrad, s. 176 - 181.
- Tegnér E., Hildebrand H. 1883, *Silfverfynd från Botels i Hafdhems socken, Gotland*, KVHAAM 12, s. 97 - 122.
- 1884, *Silfverfynd från Grausne i Stenkyrka socken, Gotland*, KVHAAM 13, s. 53 - 72.
- Thompson J. D. A. 1956, *Inventory of British Coin Hoards A. D. 600 - 1500*, Royal Numismatic Society, Special Publications 1, Oxford.
- Toločko P. P. 1976, *Drevnij Kiev*, Kiev.
- , Vysockij S. A., Borovskij J. E. 1981, (red.) *Novoe v archeologii Kieva*, Kiev.
- Tõnisson E. 1962, *Eesti aardeleid 9. — 13. sajandist*, w: *Muistsed kalmed ja aarded. Arheoloogiline kogumik*, t. II, Tallinn, s. 182 - 274.
- Tornberg C. J. 1848, *Numi Cufici Regii Numophylacii Holmiensis quos omnes in terra Sueciae repertos*, Uppsala (pozycja znana autorowi we fragmentach).
- Urtāns V. 1964, *Latvija 5. — 9. gs. depozīti*, *Arheologija un entogrāfija* 6, s. 39 - 74.
- 1977, *Senākie depozīti Latvija*, Rīga.
- Vasmer R. R. 1933, *Ob izdanií novoj topografii nachodok kufčeskich monet v Vostočnoj Evrope*, *Izvestija Akademii nauk SSSR. Otdelenie obščestvennyh nauk*, nr 6 - 7, s. 473 - 484.
- Vilimbachov V. B. 1962, *Baltijskie Slavjane i Rus'*, *Slavia Occidentalis* 22, s. 253 - 277.
- 1973, *Die Ostseeslawen im Nordwesten der Rus'*, *Lëtõpis, Reihe B — Geschichte*, nr 20/2, s. 212 - 227.
- 1974, *Rannesrednevekomj put' iz Baltiki v Kaspj*, *Sl. Ant.* 21, s. 83 - 110.
- Vogel V. 1972, *Slawische Funde in Wagrien*, Neumünster.
- Völkens H. H. 1965, *Karolingische Münzfunde der Frühzeit (751 - 800)*, Göttingen.
- Wachowski K. 1981, *Ziemia polskie a Wielkie Morawy. Studium archeologiczne kontaktów w zakresie kultury materialnej*, *Prz. Arch.* 29, s. 151 - 197.
- Warnke Ch. 1968, *Zur Problematik des thesaurierten Geldes im frühen Mittelalter*, w: *Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte*, Neumünster, s. 302 - 310.
- Warnke D. 1981, *Eine Bestattung mit skandinavischen Schiffsresten aus den „Schwarzen Bergen“ bei Ralswiek*, *Kr. Rügen, AuF* 26, s. 159 - 165.
- Westermarck U. 1981, *Kungl Myntkabinettet Statens Museum för Mynt-, Medalj- och Penninghistoria*, Stockholm 1980, NNÅ, s. 246 - 271.
- Widéen H. 1955, *Västsvenska vikingatidsstudier*, Göteborg.
- Wilde K. A. 1953, *Die Bedeutung der Grabung Wollin 1934*, wyd. 2, Hamburg.
- Zientara B. 1968, *Historia powszechna średniowiecza*, Warszawa.
- Zoll-Adamikowa H. 1980, *Einheimische und fremde Elemente im Grabkult der Ostseeslawen*, *Offa* 37, s. 184 - 196.
- Żak J. 1962, *Studia nad kontaktami handlowymi społeczeństw zachodniosłowiańskich ze skandynawskimi od VI do VIII w. n.e.*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- 1963 - 1967 (I - III), „Importy” skandynawskie na ziemiach zachodniosłowiańskich od IX do XI wieku, t. I - III, Poznań.

- Żak J. 1971, *Import zachodniosłowiański do Skandynawii w IX — X — XI wieku*, Pom. Ant. 4, s. 123 - 143.
 — 1975, *Kontakte zwischen Skandinaviern und Westslawen des 9. — 11. Jahrhunderts n. Chr. im Lichte der archäologischen Quellen*, Offa 32, s. 48 - 53.

CHRONOLOGY OF THE INFLUX OF THE OLDEST ARABIC COINS INTO EUROPE

by

ŁOSIŃSKI WŁADYSŁAW (Poznań-Szczecin)

Summary

In the 9th to the 10th centuries Arabic coins poured in streams penetrating the European continent, settling particularly in the eastern, central and northern European countries. This expansion of Moslem silver was accompanied by the development of far-reaching exchange favouring the general economic boom, which led to extensive transformations in the socio-economic and political relations in many European countries. This would explain the common interest of contemporary mediaeval studies on problem of contacts with East Arabia. The dating of the beginnings of trade contacts with the caliphate countries takes a particular place among these problems. This essay is devoted to a discussion of this question. The point of departure is a study of the chronological layout of Arabic coins in the oldest European deposits from the 8th — 9th centuries. The cognitive possibilities of this method of analysis — although applied already in the 19th century — have not yet been fully revealed; this method is the key to the solution of numerous basic questions. First and foremost it enables a chronological arrangement of the oldest stream of Arabic silver and also permits penetration into various aspects of economic problems, chiefly concerning contacts between peoples and countries in the early-feudal era. These problems, in addition to chronological questions, which are of primary importance in this essay, are also of interest to the author.

The oldest deposits in eastern Europe, comprising 40 complexes, are datable to the end of the 8th and beginnings of the 9th centuries. They are the first signal of contacts with the Moslem world. According to V. L. Janin this oldest stream of Arabic silver appeared in the 770 - 780-ties, and according to other scholars (R. R. Vasmer, V. V. Kropotkin) this took place only about the year 800. It has been agreed, however, that after the year 833 the contacts were broken off and established again about the mid-9th century.

The majority of the oldest eastern-European hoards are concentrated in the areas settled by east-Slavonic tribes of the Viatiči, Kriviči, Slovene, and also by the Radimiči and Severjane tribes (illustr. 1). They also appear in the Finno-Ugrian areas, partially also in the territories of the Balts, which were earlier embraced in the Slavonic colonization. They can be found in the river-basin of the middle Volga in the areas of the Volga-Bulghar and the adjacent Finno-Ugrian tribes of the Perm linguistic group, on the Don and Doniec rivers in the Khazarian khaganate.

The centres of Volga Bulghars and Khazaria were the go-betweens in the process of penetration of the oriental silver into east-Slavonic lands, from where it was re-transmitted to the lands on the Baltic Sea, first chiefly through Old Ladoga situated at the

estuary of Volchov, and later also along the Dvina river connected with the Dnieper in the vicinity of Gniezdov by way of a system of mooring pipes and water-ways.

The oldest group of hoards consisted chiefly of Umayyadian and early-Abbasidian issues. The histogramme of the chronological distribution of coins from the oldest group of deposits has been elaborated on the basis of 1417 coins from 16 hoards (illustr. 2). They were chiefly dirhems minted in the years 770 - 809, amounting almost to 70% of the general number of coins. The rest were issues from before the year 700, from the period preceding the monetary reforms introduced by Abd-al-Malik; there were also coins from the years 700 - 769 and 810 - 833. Among those were dirhems from the years 760 and 810, which amounted to more than 5% of the total number.

The chronological curve of the distribution of coins, elaborated for hoards connected exclusively with the Khazarian khaganate and Volga-Bulghars, runs in a different way. It turned out that also in those deposits issues of coins from the years 770 - 809 were most numerous, the curve, however, runs higher, and dirhems minted in the years 780 - 789 are in the majority.

A similar diagramme has been drawn up for 11 deposits discovered in the areas settled on, or colonized by Slavonic tribes. The series under analysis amounts to 930 coins. In the highest percentage were dirhems from the years 770 - 779 (I maximum - 19,16%) and 800 - 809 (II maximum - 20,3%), while the participation of coins from the years 780 - 799 is relatively insignificant. The chronological curve of the distribution of coins in this period shows a distinct breakdown.

This breakdown converges - in time - with the increased influx of oriental coins into Khazaria and Volga-Bulghar areas. These issues, however, penetrated further north, into east-Slavonic lands, only in an insignificant number. This would prove, that at that time, conditions there did not favour the reception of Moslem silver. This set-back in the import of foreign money was not - at any rate - connected with the drop of Arabic minting production which continued its output, and the coins kept on flowing into the Khazarian and Bulgarian centres, while this process did not continue in the eastern Slavonic lands. It might, therefore, be presumed that economic measures defined the size of the stream of oriental money penetrating into the Ruthenian lands. An economic boom was - presumably - accompanied by an increased inflow of silver, while this was limited in times of recession and crisis. Decisive of contacts with the Arabic world was, therefore, economic conditioning.

These facts indirectly prove the function of silver coins of Arabic origin in the economy of Slavonic tribes. It must have been first and foremost a legal tender in the process of exchange, which is well illustrated by the fact of common appearance of early Cufic coins in cultural layers of Slavonic settlements, dated to the second half of the 8th and first half of the 9th centuries. I. V. Dubov's attempt at returning to the ancient theory of the cult function of hoards, found in the 9th century in the areas of Eastern Europe, should - therefore - be considered as misconstrued.

The oldest stream of Moslem silver penetrated into the areas of the eastern Slavdom in two stages. In the oldest stage (I : a) from the decline of the 80-ties of the 8th century, issues chiefly from the years 770 - 780, as well as obsolete coins from the 6th, 7th and the first half of the 8th centuries, reached these lands (illustr. 2). This stream was rich in dirhems, which already in those times wandered through Old Ladoga to the Baltic-zone countries. This torrent of silver yielded to a set-back in the first years of the 9th century. After the break, which presumably lasted about 10 years, contacts were renewed (wave I : b) with economic centres of Khazaria and Volga-Bulghars. In this period chiefly coins from the years 790 - 819 poured in, but they were not issues from before the year 790. Proof of this might be a relatively low percentage of dirhems from the years 780 - 789 in Ruthenian hoards, dated to the years after 810. These coins, as has been mentioned before, reached Khazaria and Volga-Bulghars in masses. If they had penetrated further North to the Ruthenian settlements then the structure of east-

-Slavonic hoards and deposits from beyond this area would have been more uniform. Differences in contents of the hoards have, however, not been obliterated, which permits the conclusion that coins from before the year 790 entered — in their basic mass — into the Ruthenian deposits from the monetary silver resources, which already, in phase I : a were at the disposal of Slavonic tribes. Both in phase I : a and I : b reaching the eastern-Slavonic lands were chiefly those which had been hardly 10 to 20 years in circulation on the Arabic markets (not taking into account „obliterated” coins in hoards from phase I : a). This period determines the time of inflow of dirhems from the caliphate countries. A quite different matter is the period of circulation of the Arabic coins in the Slavonic environment.

Deposits from the years 840 — 879, amounting to 42 complexes, are connected with the second wave of penetration of Arabic silver. Also in this period it poured in through the economic centres of Khazaria and Volga-Bulghar. In Slavonic areas hoards of this horizon are concentrated around settlements of the Vjatiči, Kriviči and Slovenes (illustr. 4). They are also encountered in the areas of the western fraction of Finns, with the tribes of the Balts, as well as in the boundaries of Khazaria, and in the river basins of Kama and Viatka. In Slavonic tribes dirhems from the years 770 — 779 (I maximum), 800 — 809 (II maximum), and 860 — 869 (III maximum) appeared in the highest percentage. III maximum was preceded by a slow increase of the frequency of issues from the years 840 — 859. The percentage of dirhems from the 870-ties is also very low. It is, therefore, obvious that at the decline of this decade contacts with the Arabic world underwent a further break. This was presumably linked with a severe economic crisis in the east-Slavonic tribes, and with the lack of influx of silver which led to a mass-thesaurization of this metal and a common withdrawal from circulation.

The second wave (II) presumably embraced a period of about 30 to 40 years. The rhythm of influx of Moslem silver into Slavonic lands was — at that time — different from that which poured into Volga-Bulghar and into the neighbouring territories of Finno-Ugrian tribes of the Perm linguistic group. There the Arabic silver flowed in an uninterrupted stream in the 830-ties and 840-ties, and possibly too in the second half of the 9th century. Ruthenia suffered chiefly from the set-back in the influx of silver at the decline of the 870-ties. This crisis however, though severe, was of a transitory character. The next economic boom took place already at the decline of the 9th century, and subsequently a mass-influx of oriental silver started, linked with the expansion of Samanid coins towards the North.

Arabic silver penetrated already at the decline of the 8th century to countries of the Baltic zone. So far, only 9 complexes, linked with the oldest wave of influx of the Moslem silver, were found in Scandinavia. Six of those were discovered in Gothland, the remaining three were found in the Swedish province of Uppland, on the Aland Islands and in the northern part of the Jutland peninsula (Illustr. 1). Most of the deposits come from eastern Scandinavia, none from Norway. In Norway as well as in Sweden dirhems are found, linked with the I wave of silver, in cultural layers of settlements dating to the decline of the Vendel and beginnings of the Viking periods. They were found not only in the more important centres of economic life of Scandinavia of that time — in Swedish Birka and Norwegian Kaupang, but also in smaller craft-and-trade-centres of the Helgö type. It might be presumed that the oldest Arabic coins penetrated into Scandinavian countries in greater masses than has been hitherto accepted; mainly into those centres where the rhythm of economic life was more lively. That wave appeared most certainly already in the 790-ties, and later — after a break of about 10 years — in the second decade of the 9th century. There are no foundations for dating of this oldest stream of silver to an earlier period, as U. S. Linder Wellin recently suggested. The matter has been solved by the specification of the deposits.

From the point of view of the chronological distribution of coins the Scandinavian hoards are linked with east-Slavonic complexes of similar chronological co-ordinates,

differing, however, basically from contemporary Khazar-Bulgharian collections (Illustr. 2). Particular attention must be drawn to a break of the curve in the frequency of coins in the period 780 — 789. Oriental silver reached Scandinavia most certainly through eastern Slavdom. The stream of silver was presumably broken already at the decline of the 820-ties, i.e. somehow earlier than in Ruthenia, where in the face of the first symptoms of a crisis the further export of silver northwards came to a stop.

About the mid-9th century, presumably already in the 840-ties, oriental silver reached Scandinavia again. It appeared not only in Sweden but at the same time in Norway, Denmark and Finnland (Illustr. 4). More than 30 deposits are linked with the II wave, most of which had been hidden in the 860-ties. This fell to the period of a violent break in the influx of Arabic coins (Illustr. 2). Also in this phase there are no principal differences in the composition of Scandinavian and eastern-Slavonic hoards. Most numerous are dirhems from the years 770 — 779 (I maximum), 800 — 809 (II maximum) and 860 — 869 (III maximum). The contingents of silver reaching countries of the Norman North derived, therefore, chiefly from exchange with centres of northern Ruthenia. Attempts at a different point of view, still made in literature on the subject, do not find any confirmation in the results of comparative analysis of the structure of Scandinavian and east-Slavonic hoards.

Apart from the stream of silver reaching Scandinavia from the East, oriental coins penetrated also from western-European countries. They were chiefly sparse golden Arabic coins, found mainly in the western parts of the Scandinavian peninsula (the hoard from Hon), owing to contacts with economic centres of the Carolingian monarchy.

Silver of Arabic origin reached the southern Slavonic and Pruzzian coast of the Baltic as early as it reached Norman lands. Six complexes came from the Baltic Slavdom, 8 deposits were discovered in the territories of the early-mediaeval Pruzzi. It seems that this oldest stream of silver accumulated first chiefly (in phase I : a) in areas settled by the northern fraction of the Lutici tribes and on the Island Rügen, and later on (phase I : b) reached Polish Pomerania and the coast of the Vistula Submersion (Illustr. 1). In hoards of this horizon the curve of frequency of coins suffered a break in the years 780 — 789. This feature links the western-Slavonic and Pruzzian deposits to the structure of east-Slavonic hoards. Similar also is the layout in the maximae of the appearance of dirhems. Maximum I falls to the years 770 — 779, maximum II in west-Slavonic hoards — to 790 — 809 and in the Pruzzian deposits — to 800 — 809 (Illustr. 2). In complexes of the Baltic Slavs attention must be drawn to the relatively high percentage of coins from the years 770 — 779, which is higher than in Scandinavian hoards of similar chronological co-ordinates. It is possible that the oldest wave of silver flowed towards the Slavonic coast of the Baltic in a wider stream than towards Scandinavia. If this was the case it should be presumed that the wave penetrated directly from northern Ruthenia independently from the stream of silver coming to Scandinavian countries. The high percentage of coins from the years 770 — 779 may, however, also indicate the existence of a mediator in the exchange between the Baltic Slavdom and northern Ruthenia. Only a Norman trader could have been such a mediator, providing Slavonic markets with dirhems already in circulation in Scandinavia, hence chiefly older coins, from the decline of the 8th century. The question is, therefore, not simple, and it is difficult to await an explanation without taking into consideration other categories of sources, which archaeology can provide.

Similarly as in Scandinavia, a set-back in the inflow of Moslem silver to the Baltic coast, both Slavonic and Pruzzian, took place presumably already in the 820-ties. The successive decades did not show any significant changes. There is a complete lack of younger Arabic coins in the Pruzzian lands and they appear only sparsely in areas settled by Slavonic tribes. In four deposits concentrated chiefly in the northern Elbe region (Illustr. 4) coins from the years 840 — 870 are about only 3% of all dirhems. This percentage is very low, and this feature is a specific mark of western-Slavonic complexes

linked with the 2nd wave of penetration of oriental silver (Illustr. 2). It might be presumed that in the mid-9th century western Slavdom did not play an important role in the import of Arabic silver, which avoided — at that time — the Slavonic coast. The causes for this phenomenon should be sought in economic conditionings linked with the shaping of the early-feudal system, accompanied by social and political unrests, which did not favour larger development of trade contacts with other peoples and countries. Along with the strengthening — at the decline of the 9th century of a new socio-political order, economic life enlivened. About that time the next wave of Cufic silver reached the Slavonic coast, linked with the expansion of Samanidian coins towards the North. Presumably, at that time direct contacts were established between the harbour centres of Pomoravian Slavs and the early-urban settlements in northern Ruthenia.

Arabic silver did not penetrate into Europe exclusively from an eastern direction; it also came from the Mediterranean zone. This stream, however, was much weaker and contained chiefly issues from western Africa and Spanish Umayyads; coins minted in the Asiatic provinces of the caliphate were rare. They were chiefly dinars which — very likely owing to the mediation of Venice — penetrated along the Rhine route northwards, reaching the British Isles and the Scandinavian coast. The flow of dirhems was effectively blocked by the development of the Karolingian mintage. Sparse dirhems reached, presumably, the Baltic coast by a route leading from the mouth of Rodan to the estuary of Rhine (west-African issues), and by waterways either from the urban centres of Aquitania, or directly from the Cordova emirate (Umayyadian issues). The stream of oriental silver flowing in from the West may be dated — at the earliest — to the decline of the 8th and beginnings of the 9th centuries. It appeared therefore in western European countries about the same time, when the expansion of Moslem silver began in eastern Europe.

Finally some remarks on the subject of exchange and shifting of Arabic silver in the western direction. It is rightly considered that in this process the Moslem trader did not play a significant role, as his activities were principally limited to contacts with Khazaria and Volga-Bulghar centres. Who then was the subject of exchange in further sections of the Volga route and in the Baltic zone? Was it chiefly the Scandinavian trader — as was commonly believed in older literature? Even today this opinion is supported by some scholars (F. Kmietowicz).

Recent archaeological studies proved the presence of Scandinavian traders already in the second half of the 8th century. Their activities, however, were limited exclusively to the region of Old Ladoga, so they did not participate in the shifting of the oldest Arabic coins through the lands of eastern-Slavonic tribes. It should, therefore, be presumed that chiefly economic needs were the cause of linking trade contacts between eastern Europe and the Moslem world, at the decline of the 8th century.

The situation changed when the II wave of Arabic silver appeared. It reached the Scandinavian countries in a wide stream not only through Old Ladoga but also from the region of Gniezdowo along Dvina. The presence of a Scandinavian element there has been archaeologically confirmed; the foreign trader, however, acted exclusively on the basis of already existing economic centres of the eastern Slavs. The activities of Normans did not encroach on these centres so it was not they who constituted the only subject of exchange with the Arabic East.

The oldest Arabic coins reached not only Scandinavian countries but also lands settled by the Baltic Slavs. In the literature on the subject a discussion has been going on for a long time, concerning ways by which silver penetrated the southern Baltic coast. The analysis of histograms did not give any explicit answer. We still do not know whether it penetrated owing to the mediation of the Scandinavian centres or whether it came directly from northern Ruthenia along the south-eastern Baltic coast. Worthy of notice is the discovery of ceramics with west-Pomeranian and north-Elbian features in eastern-Slavonic settlements. They were found in complexes dated — so far — at

the earliest, to the second half of the 9th century. Most of them, however, come from the turn of the 9th and first half of the 10th centuries. Hence, direct contacts of northern Ruthenia with the Baltic Slavdom would be considerably late and could not be dated to the beginnings of the 9th century. The register of relics of east-European origin appearing on the southern Baltic coast is similarly late. Apart from sparse exceptions (Bosau) they are datable only to the 10th and 11th centuries.

As likely as not, therefore, both at the beginning and in the mid-9th century Arabic coins reached the Baltic Slavs' and Pruzians' lands chiefly owing to the activities of Normans. In spite of the opinions of some scholars, archaeological data confirm the existence of lively Scandinavian-Slavonic contacts already in the 9th century and — may be — even in the second half of the 8th century. Traces have been found of sojourn of newcomers from the North in Slavonic environments (Menzlin, Ralswiek, Wolin, Świe-lubie), and the Slavonic craftsmen and traders reached also Scandinavian centres. Both parties were interested in the development of exchange. It seems that among goods offered by Slavs — salt took an important position, but also food, mainly grain. In exchange the Slavs obtained, apart from other commodities, like e.g. steatite vessels, chiefly Arabic silver, which early began to be considered the legal tender, especially where the rhythm of economic life was faster, hence in western Pomerania and in the eastern parts of the Elbe region. All hoards of Arabic coins of the oldest chronological group, known so far, come from these regions. Also most relics of Scandinavian origin are concentrated there as well as Slavonic ceramics are found in Scandinavia.

There is no proof — so far — to consider a weakening of these contacts about the mid-9th century. It seems strange in this context that the inflow of Moslem silver into the southern Baltic zone was limited. This question might have been explained if the Scandinavian relics could be chronologically arranged with full particulars; hitherto their better part cannot be dated accurately but only generally to the 9th century.

The situation changed at the decline of the 9th century when a wave of silver linked with the expansion of Samanidian coins reached the lands of the Baltic Slavs. A very important centre of distribution of the Moslem silver in the Baltic zone — at that time — was Wolin, the biggest urban centre of the western Slavdom.

* K. Godłowski 1976, s. 26; S. V. Bratskij 1976, s. 116; I. P. Rusanova 1978.

* J. J. Kozłowski 1968, s. 197; Godłowski 1968, s. 117; M. Mikiewiczowa 1962, s. 26.

* Prace i zapytania K. Godłowski 1977, s. 126; 1978, s. 48; również K. Godłowski 1976, s. 26; W. Łukaszewski 1968, s. 176; J. Godłowski 1961, s. 109; A. Porębski 1971, s. 109; W. Wątrzycki 1962, s. 109; S. Juszczyk 1962, s. 302.

* J. Kozłowski 1968, s. 197; Godłowski 1971, s. 77.

* K. Godłowski 1976, s. 26; A. Mankiewicz 1969, s. 171.

* Godłowski K. Prace i zapytania 1977, s. 121.